

IZAZOVI PLURALIZMA I 1990-IH GODINA

Četvrti „History Fest“ 2020.

Izdavač:

Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest
Sarajevo

Za izdavača:

Husnija Kamberović

Urednik:

Husnija Kamberović

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497)(063)(082)

HISTORY Fest (4 ; 2020 ; Sarajevo)

Izazovi pluralizma 1990-ih godina / Četvrti History Fest, Sarajevo, 2.-5. septembra
2020. ; [urednik Husnija Kamberović]. - Sarajevo : Udruženje za modernu historiju =
Udruga za modernu povijest, UMHIS, 2020. - 173 str. ; 19 x 19 cm

ISBN 978-9926-477-04-2

COBISS.BH-ID 41247238

IZAZOVI PLURALIZMA 1990-IH GODINA

Četvrti „History Fest“ 2020.

Sarajevo, 2020.

Realizaciju "History Festa" 2020. i štampanje zbornika omogućili:

Sadržaj

Predgovor (Husnija Kamberović)..... 7

RASPAD JUGOSLAVIJE I IZAZOVI PLURALIZMA 9

Raspad Jugoslavije i politički pluralizam 11

Politička pluralizacija u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih godina..... 47

HISTORIČARI U JAVNOSTI 81

Istorija je nauka (Dubravka Stojanović) 83

Potrebno je njegovati historiju kao kritičku znanost koja intervenira
u javnim diskusijama (Hannes Grandits)..... 93

Imam pravo iznositi svoje političke stavove u javnosti (Nikola Samardžić)..... 101

Kliofest i *History Fest* u virtualnom obliku imaju smisla (Damir Agičić)..... 107

RAZGOVORI S AUTORIMA	115
Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini (Xavier Bougarel)	117
Antiturski narativi i slike Bosne u britanskoj politici tokom druge polovice 19. stoljeća (Edin Radušić)	125
Moderna istorija Crne Gore (Šerbo Rastoder)	139
Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata (Enes S. Omerović)	149
Historiografija i nacionalizam (Amir Duranović)	163

Predgovor

Četvrti po redu *History Fest* održan je od 2. do 5. septembra 2020. godine u online formatu. Glavna tema je bila politička pluralizacija u jugoistočnoj Evropi tokom 1990-ih godina. Zbog pandemije korona virusa broj događaja je maksimalno smanjen, jer veliki broj najavljenih učesnika nije mogao stići u Sarajevo, a neke diskusije su se mogle voditi samo uživo. Planirana Ljetna škola je odgođena, ali doktorska radionica je održana online. U doktorskoj radionici su sudjelovali slijedeći doktoranti: Marino Badurina, Svetozar Matejašev, Karlo Jurak, Una Blagojević, Dino Dupanović, Jovan Muhadinović, Georgi Todorov, Tina Filipović, Edin Omerčić, Dino Šakanović i Dražen Janko.

U okviru *History Festa* smo imali dva velika panela (o različitim interpretacijama uzroka i procesa raspada Jugoslavije, te o političkoj pluralizaciji u Bosni i Hercegovini tokom 1990-ih godina), niz razgovora sa historičarima iz regiona i Evrope o ulozi historičara u javnosti, o historiografiji i nacionalizmu, o saradnji historičara iz Bosne i Hercegovine sa historičarima iz Evrope, te razgovore o nekim važnim historiografskim knjigama koje su se pojavile u posljednje vrijeme i koje imaju određenog uticaja na razvoj historiografije, a poseban dio je bila doktorska radionica, koja je vrlo važan sastavni dio *Festa*. U svakom od ovih dijelova *Festa* mogli smo čuti nove interpretacije i nove činjenice. Dobili smo i neke nove uvide u odnose među akterima na političkoj sceni početkom 1990-ih godina. Čuli smo svjedočenja o tome kako je Ante Marković pokušavao nagovoriti Nijaza Durakovića da vodi Savez reformista,

kako su tekli razgovori Nenada Kecmanovića sa tadašnjim liderima Saveza omladine, šta je bilo na stolu u razgovorima između rukovodstva Saveza komunista BiH i partijskog rukovodstva u Jugoslavenskoj narodnoj armiji i slično. U diskusijama o nešto širim kontekstima, dobili smo nove uvide u sudbinu turske manjine u Bugarskoj 1970-ih i 1980-ih godina, a posebno vrijedni su bili razgovori sa naučnicima iz regiona o ulozi historičara u javnosti, deklaraciji „Ođbranimo historiju“, te o odnosu historiografije i nacionalizma. Time smo zadržali *History Fest* kao otvorenu platformu za dijalog i taj koncept ćemo dalje razvijati. To je, možda, na kraju *History Festa* najbolje kazao Hannes Grandits, profesor sa Univerziteta Humboldt u Berlinu, naglašavajući upravo ovu međunarodnu dimenziju kao važnu karakteristiku koja *History Fest* izmješta iz regionalnih okvira i daje mu znatno širi karakter.

U ovoj knjizi objavljujemo diskusije sa dva panela, razgovore sa pojedinim historičarima o ulozi historičara u javnosti kao i razgovore sa autorima o njihovim knjigama. Želimo na ovaj način ostaviti pisani trag o jednoj važnoj manifestaciji održanoj u teškim okolnostima pandemije korona virusa. Nadamo se da će knjiga doprinijeti duhu saradnje naučnika ne samo sa postjugoslavenskih prostora nego i saradnje sa historičarima iz Evrope i svijeta. To je i misija *History Festa*.

Na kraju želimo zahvaliti našim partnerima u organizaciji festivala i štampanju ove knjige: Fond Otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Heinrich Böll Stiftung, Friedrich Ebert Stiftung, ForumZFD i Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo.

Husnija Kamberović

RASPAD JUGOSLAVIJE I IZAZOVI PLURALIZMA

Raspad Jugoslavije i politički pluralizam

Edin Omerčić (EO): Dobar dan svima u ime organizatora, ispred Udruženja za modernu historiju iz Sarajeva, čiji su članovi nastojali i ove godine u Sarajevu okupiti jedan znatan broj historičara iz Bosne i Hercegovine, regiona, Evrope, ali nam se dogodila ova situacija sa pandemijom korona virusom. Okolnosti nam nisu išle u korist, pa smo morali kao krajnju mjeru ovaj panel i razgovor sa historičarima, sociolozima i politolozima o raspadu Jugoslavije i demokratizaciji, pluralizaciji društva organizirati na ovaj način, online.

S nama je danas Sabina Veladžić, naučna saradnica iz Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, koja se u svom dosadašnjem naučnom angažmanu bavila homogenizacijom Bošnjaka, pitanjima identiteta, a doktorirala je o temi vezanoj za Bosnu i Hercegovinu i njene nacionalno-kulturne fenomene u javnim, naučnim raspravama i publicistici od sredine 1960-ih do sredine 1970-ih godina. U Ljubljani je s nama profesor Božo Repe, profesor sa Odsjeka za historiju u Ljubljani. Između ostalog je objavio knjige *Jutri je nov dan*, jednu seriju dokumenata o Sloveniji i raspadu Jugoslavije, prije otprilike dvadeset godina, a nedavno i knjigu o Milanu Kučanu. U Zagrebu je s nama profesor Dejan Jović, sa Fakulteta političkih znanosti. Autor je zapaženih knjiga, *Jugoslavija, država koja je odumrla*, te nedavno objavljene knjige *Rat i mit*. U Beogradu je s nama, profesor Jovo Bakić, sociolog, politolog, autor jedne knjige vezane za temu o kojoj danas razgovaramo. Knjiga nosi naslov *Jugoslavija, razaranje i njegovi tumači*, izašla je prije gotovo 10 godina, a proizašla je iz istraživanja za doktorsku

disertaciju. A u Sarajevu je s nama u ulozi domaćina profesor Husnija Kamberović, koji je davno, davno nekad objavio knjigu koja je proizašla iz njegove magistarske teze, možda još uvijek aktuelna, ili je samo njen naslov aktuelan. Knjiga se zove *Prema modernom društvu*, pa samo vrlo kratko: Da li smo došli na cilj – prema tom modernom društvu?

Husnija Kamberović (HK): Bavio sam se počecima modernizacije, početkom puta ka modernizaciji, još uvijek smo na početku, napravimo i neki korak nazad, ali tu smo negdje.

EO: I idemo prema nazad? Krenut ćemo s pitanjem za kolegicu Veladžić. Krećem od stava da su glavnim akterima događanja i u Hrvatskoj i u Srbiji bila gotovo nepoznata ili nisu bila dovoljno poznata onovremena kretanja unutar ne samo političke, nego, što je možda kasnije bilo važnije, intelektualne, kulturne i vjerske elite u Bosni i Hercegovini, naročito kretanja koja se dešavaju među Muslimanima, odnosno kretanja među bošnjačkom elitom. Kakvi su onovremeni, s kraja 1980-ih godina, stavovi ove bošnjačke elite prema demokratizaciji i pluralizaciji društva? Kako je oni doživljavaju, shvaćaju i u kojem smjeru žele usmjeravati mogućnosti koje im se pružaju demokratizacijom?

Sabina Veladžić (SV): Hvala Edine na pozivu i pitanju. Ne bih govorila o bošnjačkoj već o muslimanskoj političkoj eliti i, unutar nje, tj. unutar stranke SDA (koja je sebe onovremeno definirala kao pokret, implicirajući time zapravo omasovljenost i konsenzus u naklonosti koja je među Bošnjacima/Muslimanima postojala prema stranci) o tri grupe – muslimanskoj nacionalno-kulturnoj inteligenciji, mladomuslimanskoj grupi, te struji na čelu sa Adil-begom Zulfikarpašićem, kao zagovornikom bošnjaštva. Mislim da je primarni cilj mladomuslimanske grupe, koja je dominirala strankom, bio osvajanje vlasti i zadobijanje političke moći zbog toga da bi se određene programatske anticipacije koje su, između ostalog, bile izražene jednim

dijelom i u Izetbegovićevoj *Islamskoj deklaraciji*, mogle provesti u djelo.

U biti, kada bismo trebali detektirati ideju koja je okupila tri pomenute grupe, rekla bih da su procesi pluralizacije i demokratizacije viđeni kao šansa za dovršenje procesa nacionalno-kulturnog konstituisanja Muslimana/Bošnjaka, za njihov povratak u okrilje islama i nacionalno-kulturnog identiteta, na način kako su ga „zamišljali“ politički i nacionalno-kulturni protagonisti. U tom smislu se čini da je glavni cilj bio neka vrsta katarzičnog ispoljavanja svih mogućih nacionalnih frustracija koje je, kako je tvrdila ta elita, generirao prethodni socijalistički period u kojem je, smatrali su, osujećen pokušaj da se ostvarenje nacionalnih prava Muslimana dovede do nekog konsekventnog kraja.

U navedenom smislu, tri pomenute grupe unutar Stranke demokratske akcije, bile su objedinjene, mada su postojale idejne razlike u njihovom „zamišljanju“ kolektiva.

Što se tiče muslimanske nacionalno-kulturne inteligencije koja je vrlo aktivno djelovala tokom 1960-ih u Bosni i Hercegovini na kulturnom fundiranju muslimanske nacije, bila uključena u međunacionalne rasprave koje su 1967-1974. vođene u Jugoslaviji i Republici, te bila inkorporirana u socijalistički sistem – njen glavni cilj je bio dovršenje procesa nacionalno-kulturnog konstituisanja Muslimana u smislu utemeljivanja nacionalnih institucija kao fabrika kulturnog sadržaja, legitimiranje bosanskog jezika, afirmiranje muslimanske književnosti, istraživanje i prezentiranje povijesti kolektiva. Ova grupa je nastojala sadržinu nominalne odrednice „Musliman“ puniti sekularnim sadržajima. U fokusu mladomuslimanske grupe, pak, bila je reislamizacija Muslimana.

Bitno je reći da je iz međunacionalne krize, koja je naposljetku, između ostalog, i dovela do raspada Jugoslavije, ishodilo to da je nacionalno pitanje na gotovo biopolitički način vrhunilo

javnim diskursom krajem 1980-ih, te da je i samo strukturiranje muslimanskog nacionalno-kulturnog diskursa u to doba i u velikoj mjeri bilo određeno djelovanjem srpskog nacionalizma i srbijanske propagandne mašinerije koja je do fantazmagoričnih razmjera razvijala narativ o srpskoj ugroženosti i koja je upirala prstom i u Muslimane, optužujući ih za panislamističke tendencije i za bosanskohercegovački unitarizam, što je jedno sa drugim, u propagandi koja je imala za cilj produbljivanje sumnje i nepovjerenja, vrlo domišljato dovođeno u vezu.

EO: U redu, dakle ovu političku elitu smatraš, zapravo, vidom reakcije, a ne akcije, ako tako mogu samo sažeti.

SV: Ne, ne, ne. Ne smatram je, mislim da je samo potrebno objasniti.

EO: Vratit ćemo se na to pitanje. Idemo dalje sa profesorom Repeom u Sloveniji. Mislim da su se neka prva oštrija kretanja ka liberalizaciji, za vladajuće strukture tada jako provokativna i iznenađujuća, hrabra – možemo i tako reći, na prostoru Jugoslavije pokrenula u Sloveniji. To je niz afera vezanih za djelovanje uredništva, ekipe okupljene oko časopisa *Mladina* i *NSK* (*Neue Slovenische Kunst*), *Laibacha*. Jednom ste prilikom, malo sarkastično, rekli kako je za sve loše stvari kriva samo Slovenija. Šta je to bilo toliko šokantno i na koji je način mogućnost liberalizacije društva shvaćana u Sloveniji?

Božo Repe (BR): Prvo da kažem da mislim da svaka od tih naših republika ima neku svoju istoriju koja izlazi iz Drugog svjetskog rata i nekakvu opoziciju. U Sloveniji neke jake opozicije Osvobodilnoj fronti poslije rata nije bilo. To ima neke kasnije posljedice. Pluralizma je bilo u nekoj mjeri u Osvobodilnoj fronti, kasnije u Socijalističkom savezu, ali do 1980-ih godina možemo govoriti samo o tzv. kulturnoj opoziciji, ljudima koji su se okupljali oko pojedinih kulturnih revija. Prva takva revija je bila *Revija 57* iz pedesetih godina, a onda

Perspektive iz 1960-ih, i *Nova revija* iz 1980-ih godina. Snažan je, naravno, bio i studentski pokret, kao i u svim drugim sredinama, ali ono što je bitno je da je u drugoj polovini 1980-ih unutar Saveza komunista došlo do liberalnih reformističkih procesa, koji su omogućili i sve ostale promjene koje su slijedile. Do sredine 1980-ih imamo pojedinačna kulturna kretanja – punk, koji je bio jako utjecajan u Sloveniji, tu su *Neue Slowenische Kunst, Laibach* itd. Znači, kulturna opozicija iz omladinskih krugova, koju je više ili manje podupirao i Savez socijalističke omladine Slovenije. To nije bila artikulirana kritika režima ili sistema, to je bilo širenje slobode, da možeš da kažeš ono što hoćeš, da provociraš. Taj proces neke artikulirane opozicije počeo je tek negdje sredinom 1980-ih i tu ima više različitih pravaca. Jedan je tzv. građanska opozicija, kako su nazvani ljudi oko *Nove revije* i drugih. Drugo je što se Savez socijalističke omladine pretvarao u neku vrstu Liberalne partije i odvojio se od Saveza komunista. Oni su htjeli preuzeti vlast. Njihovo mišljenje je bilo da stara generacija ne shvata šta je bitno danas i treba da ode i mi trebamo da preuzmemo vlast, „sinovi od očeva“, da tako kažem. Treća, više-manje zaboravljena opozicija proizašla je iz radničke klase. To je bio jedan sindikat koji je ustanovio France Tomšič, inženjer koji je radio u Njemačkoj. On je u Litostroju 1987. godine organizirao jedan veliki štrajk, koji je zaista protresao Sloveniju. Pokušao je organizovati Socijaldemokratsku stranku, što mu tada nije uspjelo, ali je stvorio prvi nezavisni sindikat u Sloveniji. To je bilo ono čega su se vlasti najviše plašile. Nisu se plašile tzv. građanske opozicije, nekih revija, to su znali savladati, to nije bio problem. Ali, sad da imaš dvije alternativne socijalističke partije, ili kako god ih zvali, to je bio problem. Na kraju 1980-ih tu su nastale dvije struje opozicije. Jedna je bila vezana za taj liberalni dio oko revije *Mladina*, bivšeg Socijalističkog saveza omladine, a drugi je bio narodnjački, oko *Nove revije*. Prvi su bili više skloni demokratizaciji, a nisu se toliko bavili nacionalnim pitanjem, dok nije došlo do granica, do konflikta između Srbije i Slovenije, onda su se svi opredijelili

više manje nacionalno. Ali, oni su više bili za građanska prava, za demokratizaciju društva, dok je taj drugi dio, koji je preovladavao i poslije pobijedio u DEMOS-u, relativno većinski, taj je išao na nacionalnu državu. To je ta razlika. Za razliku od Hrvatske recimo, to će profesor Jović vjerovatno više kazati, nije došlo do ujedinjenja. Tu nije došlo do nekog slovenačkog HDZ-a i jednog lidera, nego je nekako nastala koalicija vrlo različitih stranaka. Ključno u svemu tome je da je, zapravo, taj reformni proces, koji je išao kroz Savez komunista, sve to omogućio, jer vlast je ipak bila štit prema Jugoslaviji. Bitno je to da, kada su od 1988. počele nastajati stranke, sve su one bile nacionalne. U Sloveniji je bio vrlo mali broj jugoslovensko usmjerenih političara i intelektualaca, mislim kao i u svim drugim sredinama. Bilo je nekih pokušaja sa UJDI, sa Markovićevom partijom, ali kad su počele nastajati nacionalne stranke u svim našim sredinama bilo je jasno da tu jugoslovenska ideja više ne postoji. Tako je bilo u Sloveniji. Danas se stvara mitologija o tome kako su Slovenci oduvijek željeli svoju državu, od Karantanije i dalje, ali to nije istorijska istina. O nacionalnoj državi čak ni onaj poznati broj *Nove revije* nije govorio...

EO: To sami Slovenci stvaraju mitologiju o sebi!?

BR: Jeste, sami Slovenci. Jer na zaslugama ljudi političari stvaraju pozicije preko kojih vladaju. Sve do kraja Jugoslavije, sve do 1988 – 1989. Slovenci su vjerovali u Jugoslaviju, u nju su uložili puno energije, i političke i ekonomske itd. I to je neki mit, tako da je samostalnost Slovenije proizašla iz neke nužde. Ima i vanjskih, vrlo važnih utjecaja, ali možda ćemo o tome kasnije. Zbog čega su Slovenci napustili Jugoslaviju?

EO: Da, Jugoslavija je svakako bila potreban politički okvir za Sloveniju. Profesore Joviću, zbog čega su *vjetrovi promjene* u Jugoslaviji, da se tako izrazim, morali bili toliko vrući?

Zašto se ne koristi mogućnost reforme, već se krenulo u pravcu dezintegracije društva prema nacionalnim, vjerskim, ideološkim principima? Ko je predvodio taj pravac? Ko ga je usmjeravao? Gdje treba tražiti odgovor?

Dejan Jović (DJ): Takođe, želio bih zahvaliti na pozivu i na organizaciji ovoga razgovora. Žao mi je što nismo u mogućnosti se vidjeti uživo, ali ovo je druga najbolja opcija u ovakvim okolnostima. Prvo, možda bi moj odgovor jednim dijelom doveo u pitanje vaše pitanje. Jugoslavija je cijelo vrijeme bila u nekim reformama i ako se malo prisjetim retrospektivno, a to često činim kad se o reformama govori u sadašnjem vremenu, 30 godina nakon Jugoslavije u Hrvatskoj, a slično je i u drugim zemljama. Ako se malo prisjetim neke diskurzivne povijesti svog života, rekao bih da su u političkom prostoru tri riječi uvijek bile prisutne, a sjećam se skoro već sada 50 godina, a te tri riječi su: kriza, reforma i Ustav. Te riječi su non-stop bile u upotrebi. Stalno se nešto reformiralo, ekonomski sistem, ideološki sistem jednim dijelom, posebno nakon 1948. godine, a onda stalnim nekim nezadovoljstvom postojećim stanjem, pa onda ustavnim amandmanima, koji su opet uvodili neku vrstu reideologizacije, ideološke reforme koja je istovremeno bila i reforma i povratak na staro. Uvodila je neke elemente koji su ranije bili napušteni, zbog realnosti života. Npr. kritika liberalizma ili nečeg sličnog je, zapravo, jednim dijelom uvodila stari ideološki poredak, koji je kritizirala, ali ga je predstavljala reformistički. Tako da sve te reforme s jedne strane, rijetko kad su bile revolucionarne, smisao reformi je da ne budu revolucionarne, i kombinirale su zadržavanje starog ili povratak na izvorne temelje revolucije, izvorne temelje socijalizma sa potrebom da se nešto novo učini. Zašto to spominjem? Zašto je to važno u kontekstu vašeg pitanja? Zato što se meni čini da su jugoslavenski dizajneri identiteta, da upotrijebim taj pojam u suvremenom kontekstu, radije nego da kažem elita ili komunisti, bili mnogi koji su kreirali

taj identitet i javni diskurs. Jugoslavija nije bila sasvim zatvorena zemlja, da se ne bi moglo utjecati na javni diskurs. Ali, ja mislim da su ti ključni dizajneri identiteta u Jugoslaviji smatrali da ih se događaji koji se odvijaju drugdje, uključujući i Poljsku 1980-ih godina, kasnije sa Gorbačovom od 1985, 1986. na dalje i 1989. u krajnjoj liniji – da ih se ne tiču mnogo. Da ih se ne tiču mnogo, zato što je to sve na neki način jugoslavenizacija Istočne Evrope. Njihova reforma, reforma koja se događa nužno tamo, i koja zapravo slijedi u velikoj mjeri ono kroz što je Jugoslavija već prošla. Jednim dijelom je to, naravno, bilo točno, jer su i same izjave koje su dolazile izvana, npr. poljska *Solidarnost* je govorila o samoupravljanju, Gorbačov je sa svojom perestrojkom i glasnošću, sasvim korespondirao, izgledao kao neka vrsta dovršetka procesa staljinizacije, jedna vrsta titoizacije Sovjetskog saveza. Svi ti događaji su izgledali kao potvrda ispravnosti tog jugoslavenskog reformskog puta kroz koji je Jugoslavija stalno prolazila i onda u odgovoru na ovo Vaše pitanje – zašto se reforme nisu dogodile? dolazimo do toga – zato što su se stalno događale! Nije prepoznata dubina niti posljedice tog – onoga što u suvremenom diskursu Filip Ejduš naziva – „kritičnog momenta“ – momenta u kome reforme nisu dovoljne, već je došlo do kraja, došlo je do kolapsa sistema, ideološkog sistema. Dakle, nije više moguće biti ono što se bilo do tada, nije više moguće biti komunist, nije više moguće biti protivnik višepartijskog sistema, nije više moguće biti nesvrstan u ovom globalnom okviru, nego je potrebno biti nešto drugo. Za to nešto drugo reforme više nisu bile dovoljne. Posebno zbog toga što su reforme izgledale konzervativno, izgledale su marksistima konzervativno, jer su konzervirale stari sistem umjesto da ga revolucioniraju. A ovima koji su bili antimarksisti izgledale su kao nastavak starog sistema. Kao Ante Marković koji je favorit reformi, ali on jednostavno nije dovoljan. Nije dovoljan ni jednima ni drugima. Za jedne je on napustio socijalizam, za druge je on tu da nastavi sa socijalizmom u trenutku kada on više nije moguć.

Tu dolazimo do jedne situacije u kojoj je opravdano postavljati pitanje: nije li Jugoslavija na neki način bila žrtva svog reformizma, svoje permanentne reformističke orijentacije (nasuprot permanentnoj revoluciji), s jedne strane, i s druge strane, ja bih rekao da je to u velikoj mjeri izdvaja u odnosu na druge zemlje, na zemlje Istočne Evrope, i umjesto na vrh, gdje je ona bila po zapadnim kriterijima u socijalističkom periodu, stavlja je na dno, jer je ona jedina koja smatra u Istočnoj Evropi da je se te reforme ne tiču. Ona propušta prepoznati ključni kritični moment. I onda, kada to propušta, budući da se ne može oduprijeti, ili barem ne cijela Jugoslavija, neki u Jugoslaviji, Slovenija, Hrvatska na primjer shvaćaju ranije nego Srbija i Crna Gora, da je priči došao kraj. Reakcija koja se tu događa je jednim dijelom simuliranje tih revolucionarnih reformi. Na primjer, pokušaj u Hrvatskoj da SKH, bilo tadašnji SKH, bilo bivši, Tuđman, Manolić i ovi drugi, zapravo odglume nove partije, stvore nove partije npr. HDZ koji bi bio neka vrsta novog SKH, odnosno neka vrsta novog HSS-a, po istom onom modelu prema kojem je SKH i HSS u Hrvatskoj dugo vladao, a to je po principu „treba nam jedna partija“ za cijelu Hrvatsku. Ne treba nam politički pluralizam, ali ga ne možemo izbjeći, moramo ga imati, ali imati ćemo neke druge minorne partije, ali u stvarnosti hrvatska povijest je povijest rješavanja nacionalnog pitanja gdje nam treba jedinstvo u okviru jedne velike partije, kao što je bio HSS, kao što je bio SKH, kao što je bio HDZ. Dakle, tu oni sada glume, prihvataju retoriku vremena, ali pokušavajući revolucionarnim putem razriješiti nacionalno pitanje. Sad ne bih htio oduzimati previše vremena, ali tipično za taj kontinuitet koji se tu uspostavlja, je intervju Franje Tuđmana u *Poletu* iz novembra 1989, koji je sad prilično poznat i citiran. Franjo Tuđman se predstavlja hrvatskoj javnosti, koja nema pojma tko je on. Moja generacija ga nikad nije vidjela u javnosti. On je nestao iz javnosti nakon 1972. godine. Ja sam bio premlad da bih ga se sjećao, nisam ni fizički znao kako izgleda Franjo Tuđman 1989. godine. On sad dolazi i

novinar *Poleta*, omladinskog lista ga pita: „Kako biste se predstavili? Tko ste Vi“? a on kaže: „Ja sam hrvatski čovjek, marksist, revolucionar i povjesničar“. „I, šta vi hoćete“? „Ja želim, ja sam vođen onim idealima kojima su vođeni oni hrvatski komunisti koji su 1941. stradali u Kerestincu, a prije toga su na zidu napisali Živjela sovjetska Hrvatska!“

I pazite sad, to je potpuno paradoksalno. Dolazi neki čovjek koji je 1989. godine u marksizmu, ali, šta on zapravo hoće? On hoće da dovrši rješenje nacionalnog pitanja revolucionarnim putem, jer smatra da komunisti to nisu, da su obećali, ali nisu ostvarili. Nisu ostvarili stvarno samoodređenje naroda. I to je njegova misija koja proizlazi iz kontinuiteta koji je dovršetak historijskog revolucionarnog procesa. On Hrvatskoj u stvarnosti nudi, s jedne strane sigurnost da nitko neće ispasti iz te priče, jer ako je on kao general i komunist mogao postati nacionalist – može svatko, a s druge strane, nudio je rješenje onoga pitanja na kojemu ni HSS ni SKH nisu položili historijski ispit. Tako on vidi 1989. godinu, i tako većina ljudi u Hrvatskoj, sa jednim miksom gledanja, neki zbog nacionalističkih razloga, neki iz komunističkih, neki zbog toga što kažu „Bolje Franjo Tuđman nego neki antikomunist. Ovoga đavla znamo“ ... Što bi rekao jedan moj prijatelj – „Taman smo se riješili ovih staljinista u SKH i onda su došli kroz HDZ nazad na vlast“, revolucionarnim metodama rješavaju nacionalno pitanje, razbijaju države. Iz vrlo različitih pobuda. On u tom trenutku postaje dominantna, još uvijek ne hegemon, ali dominantna snaga. Hegemon postaje samo zajedno sa ostacima SKH, u kombinaciji sa Račanom.

EO: Da sada vidimo situaciju u Srbiji. Profesore Bakiću, Milošević će vremenom postati zajednički nazivnik za štošta, a sam tijekom događaja nam zapravo govori da se pojavom Miloševića, 8. sjednicom 1987., njegovim položajem moćnika, vožda, više u Srbiji nije njegovao *kult ličnosti*, nego je ustanovljen zapravo *kult naroda*. Možda bi mogli da se povežemo s ovim što je

profesor Jović govorio: Kako su se to u Srbiji krajem 1980-ih odvijali procesi demokratizacije, i šta je ta demokratizacija i liberalizacija značila tada u Srbiji?

Jovo Bakić (JB): Dejan Jović je odlično primetio da se, naročito u Srbiji, kasnilo sa shvatanjem međunarodnih okolnosti. Prilično sam siguran, čak je i Aleksandar Vučić u jednom nedavnom intervjuu u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* kazao, da Srbi nisu shvatili da je Berlinski zid pao. Sad, naravno, problem je što je to društvena normalizacija ličnih modela. Ako on nije shvatio, ne znači da ni neki drugi nisu shvatili, ali svejedno – vodeća stranka sigurno nije shvatila. To je jedna od većih tragedija, kako za samu Srbiju, tako za sve susedne republike, narode. Slobodan Milošević, to treba posebno naglasiti, krajem 1980-ih godina je, u *New York Timesu* naprimer, smatran vodećim reformistom među komunistima. Zašto? Trebalo je plaćati dugove, a SFRJ je bila preterano decentralizovana, republike su se samostalno zaduživale. Smatralo se da će Milošević jednom centralizacijskom akcijom ponovo stvoriti državu. On je sebe tu video kao drugog Tita, to je jako bitno. On je sebe smatrao kao sledećeg ujedinitelja Jugoslavije na socijalističkim osnovama. Tu je jedan od ključnih problema. Nije razumeo da je Berlinski zid pao, on je mislio da ono što su on i njegova supruga zamislili može bez problema da se ostvari, jer će imati međunarodnu podršku. Sovjeti se neće buniti, SAD su iza njega, sve će biti u redu. Formirat će se jedna Jugoslavija, koja neće biti baš kao Kraljevina, u kojoj su Srbi svakako bili hegemoni činilac, ali će srpski činilac biti taj koji će da predvodi Jugoslaviju i Milošević će biti drugi Josip Broz Tito. U toj računici on previđa slom Berlinskog zida, u Sjedinjenim državama se, naravno, vrlo brzo menjaju stvari, Sovjetski savez je obuzet svojim problemima, a on (Milošević op. E.O.) pokušava silom da nametne drugima svoju viziju preuređenja Jugoslavije. Tu mu naravno pomaže probuđeni srpski nacionalizam. On izvorno nije bio srpski nacionalista, docnije je verovatno neke stavove srpskog nacionalizma usvojio, ali njegov

je prvenstveni cilj bio da vlada što većom teritorijom i da bude državnik u rangu Josipa Broza. To je, razume se, u novim međunarodnim okolnostima bilo sasvim neverovatno. Kao što bi u nekim drugim okolnostima bilo vrlo moguće. U tom smislu on čini ogromnu grešku, kako sa stanovišta Srba, tako i sa stanovišta cele Jugoslavije, a istovremeno na unutrašnjem planu u Srbiji i ne samo u Srbiji, nego i među Srbima drugde po Jugoslaviji, on dobija strahovitu podršku blagodareći toj jednoj rečenici koja se reemitovala, ja mislim 3-4 dana za redom u *Dnevniku* RTV Beograd u udarnom terminu u 19:30, a to je „Niko ne sme da vas bije“. Kada policija pokušava da zaustavi Srbe koji su se na Kosovu osećali ugroženima i primenjuje silu, on kaže: „Niko ne sme da vas bije“. Ta rečenica njega, od jednog darovitog komunističkog aparatčika koji je imao međunarodne veze, lansira u ozbiljnu političku orbitu. On to ume da iskoristi. On već vlada medijima.

EO: To i želim reći: njegovo vladanje medijima, zapravo politika „događanja naroda“, smenjivanje rukovodstava u Vojvodini, Crnoj Gori, njegovi mediji prikazuju „događanje naroda“ u Srbiji kao preteču dešavanja u Lajpcigu.

JB: O tome je Dejan Jović govorio, to je živa istina. U Srbiji se govorilo „pa ovo smo mi već videli“. Dakle, kada je bio slom Berlinskog zida mi smo govorili „pa to se kod nas već dogodilo“, a potpuno nesvesni da je ovde bio jedan potpuno drugačiji proces. Treba imati u vidu i da je Slobodan Milošević bio jedan daroviti politički demagog, ali on uopšte nije imao državničkog smisla. Kao političar, u smislu osvojiti moć, prigrabiti je i zadržati, on je bio izuzetno darovit. On je, jednostavno, sve svoje konkurente eliminisao jednim, s jedne strane lukavstvom, a s druge strane potpunom beskrupuloznošću. Dakle, čovek koji je bio spreman na sve u političkim obračunima – kao retko ko. U tom smislu on je prigrabio moć, svog kuma Ivana Stambolića je jednim zakulisnim igrama na 8. sjednici izbacio iz igre. Stambolić, osim

što mu je bio kum, bio mu je i politički mentor, a za sve je koristio srpski nacionalizam i negde frustraciju kosovskih Srba koji su se osećali kao građani drugoga reda, iako nominalno žive u Srbiji. Kosovo je, zapravo, konstitutivna jedinica. To je taj Ustav iz 1974. godine koji je ostavio traga na srpskom nacionalizmu, odnosno na frustraciji srpskih nacionalista. Ništa nije frustriralo srpske nacionaliste kao Ustav iz 1974. godine.

SV: Mogu li profesoru Bakiću postaviti samo jedno pitanje? Sad prvi put u ovom obliku čujem iznesenu ovu ideju, ali uhvatit ću se za ovo što je profesor Jović govorio. Referirajući se na „dizajnere identiteta“ koje je spominjao profesor Jović, govorila bih, zapravo, o dizajnerima autističnih i zatvorenih/isključujućih društvenih stvarnosti, nacionalno-kulturnih stvarnosti generiranih propagandom usmjerenom prema Drugom, propagandom unutar koje se razvija jedan šizofren viktimizatorski narativ tokom, a posebno krajem 1980-ih. E sad, profesore Bakiću, u kom smislu je to moglo biti kompatibilno sa Miloševićevim nastojanjem da očuva Jugoslaviju, kako vi kažete? U tom periodu imamo pokušaj izvoza antibirokratske revolucije u BiH koji je vrlo jasan, afere Agrokomerc, Moševac, aferu u vezi sa Informacijom SDB Srbije o iseljavanju Srba iz Srebrenice i Bratunca. Sadržaj srbijanske propagande koja prati sva navedena dešavanja u BiH jasno upućuje na to da je krajnji cilj bio potpuno podrivanje međunacionalnog povjerenja u toj republici. U tom pravcu nas upućuje i reevokacija, tj. beskrupulozno propagandno poigravanje sa traumom i tragedijom srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu, pa i proslave godišnjice Kosovske bitke na Romaniji, Knežini. Sve te demonstracije populizma, obilježene nacionalističkim ekscesima i paradiranjem nisu mogle voditi u nastavak suživota. Smatram da su imale funkciju nepovratnog podrivanja povjerenja. Pa me interesuje, na kojim osnovama bi onda počivala ta Miloševićeva Jugoslavija?

JB: Sve zavisi od međunarodnih okolnosti. Da Berlinski zid nije pao mi bismo verovatno imali Jugoslaviju po Miloševićevoj volji. Pošto je Berlinski zid pao, a on nije shvatio, on je nastavio da radi ono što nije smeo da radi. U konkretnoj stvari, Bosna i Hercegovina nije bila u prvom planu 1987, 1988, 1989, čak ni devedesete.

SV: Ja se ne bih složila s tim!

JB: U prvom planu je bilo Kosovo. Mi smo ovde imali u Beogradu Srbe s Kosova koji kampuju u parku. To je bilo od 1985. pa nadalje. U početku ih je podržavala Crkva, nije ih podržavao SK Srbije, a onda je Milošević shvatio da je, zapravo, vrlo oportuno da tu ubaci svoje ljude, vrlo verovatno, izvesno, u saradnji sa Službom državne bezbednosti. On je, zapravo, preuzeo rukovođenje Srbima sa Kosova. Bosna i Hercegovina se u tim danima gotovo ne pominje. Slovenci su glavni neprijatelji, na njih smo kivni jer su izdali stari srpsko-slovenački savez iz Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Oni su glavni problem u Jugoslaviji. Ni Hrvatska se nešto naročito ne pominje 1988. u Miloševićevoj retorici. Slovenija je tu glavni problem. Onda se, činjenica da je *Mladina* protiv štafete, oni su ti protivnici socijalističke Jugoslavije, mi smo ti koji branimo socijalističku Jugoslaviju, mi branimo tekovine koje nam je zaveštao drug Tito – to je bila retorika s jedne strane, a s druge strane – Kosovo koje je naše izvorište, izvorište našeg identiteta, to je nešto bitno. Naravno, tu su sadržaji *Memoranduma*, ali Milošević na početku ima negativan stav o *Memorandumu*. On osuđuje Memorandum SANU, dakle njegova prva izjava o *Memorandumu* je izrazito negativna. Kasnije, naravno, on autore *Memoranduma* uključuje kao sopstvene saradnike. Instrumentalizuje ih, ne pušta ih. Ali Bosna i Hercegovina u tom trenutku uopšte nije problem.

EO: Nije problem, možda, upravo zbog onoga što sam na početku naveo, zbog tog nepoznavanja kretanja među bošnjačkom elitom, i možda se Bosna u tom trenutku, na neki način, čak i podrazumijevala. Kada vidimo ono što je pisao Dobrica Ćosić u svojim *Piščevim zapisima*, ima onaj jedan sastanak iz februara 1991., kada je on iznenađen muslimanskim nacionalizmom, i kada on kaže, tek 1991. „ups, izgleda da ćemo s ovim *Muslimanima* morati zaratiti k'o i sa Hrvatima“.

JB: Prvi njegov šok je iz, sa sastanka u kafani *Mrak*, gde su srpski intelektualci protiv režima Josipa Broza Tita, koji „I posle Tita – Tito“, slovenački intelektualci, za koje su oni ubedjeni da će napraviti zajedničku jugoslovensku opoziciju režimu, kažu „pa mi nismo za to zainteresovani, mi smo zainteresovani za dešavanja u Sloveniji, šta nas briga šta ćete vi da radite u ostatku Jugoslavije“.

EO: Profesor Repe ima nešto da kaže.

BR: To je vrlo interesantna debata, imam puno napomena, ali da se skoncentrišem na ovo što je bilo rečeno. Ono što je bitno, Milošević ima dvije faze. Prva je faza centralizacija Jugoslavije i tu je problem sa Slovenijom. Znači, Slovenija je bila protiv, i Hrvatska, ali hrvatski političari su više manje ćutali. Kučan je jednom kazao da su se Hrvati spremni braniti do posljednjeg Slovenca. Ironično je to kazao. Tu je bio problem. Inače tu nije neke mržnje između Slovenaca i Srba nikada bilo na nacionalnoj osnovi. Kad je Milošević napustio plan centralizacije, Slovenija nije bila interesantna. Ako radite analizu pisanja članaka objavljivanih u listi *Politika* možete crtom pokazati gde, od kada Slovenija za Srbiju uopšte nije više bila interesantna. Nema o njoj više ništa, od onda kad ustupa mjesto Bosni. Što se tiče onog kod kafane *Mrak*. Naravno, intelektualci su se međusobno podupirali, podupirali su i Šešelja,

potpisivali za njega peticije itd. Kod *Mraka*, tu je čitav magnetogram koji je snimila SDB, oni su se razišli jer je zapravo Ćosić bio za komunističku unitarnu Jugoslaviju. On je Slovincima nudio kulturnu autonomiju, što su već imali u prvoj Jugoslaviji. Tu je bio glavni konflikt koji je počeo. Još samo tri-četiri napomene. Kad Sabina priča o modernizacijama, treba kazati da su komunisti modernizovali jugoslovensko društvo. Na mnogim područjima. Ključnim. Mi danas od toga živimo i zbog toga se moglo i razmišljati u 1980-im godinama onako kako se moglo razmišljati. Kad je Gorbačov došao u Sloveniju 1988. godine, nadovezujem se na ovo što je Jović kazao o odnosima Jugoslavije i Istoka, nisu mu prvo dozvolili. Došao je kratko da vidi laboratorij o kojem se na Zapadu pisalo, da je najbogatija komunistička zemlja, da je Kučan najreformniji, najnapredniji komunista i tako dalje. Kučan je tada napisao u bilježnicu, navečer poslije razgovora, kako je Sovjetski savez ostao u razmišljanju tamo gdje smo mi bili u 1950-im godinama. Ta percepcija Istoka, i neshvaćanje šta će se dogoditi ako to padne, bila je očita. Tu se ja sasvim slažem. Oko tih reformi, to je bilo traženje „novog u starom“. Kako demokratizovati društvo, modernizovati ga, a očuvati vlast? To je naravno nemoguća formula, ali danas mnogi pokušavaju na taj način. Percepcija Jugoslavije se i zbog toga mijenjala. Nigdje danas, ni u Americi ni u Evropskoj zajednici, demokracija nije u prvom planu. To nam je, mislim, dosta jasno. Što se tiče ove politike medija Miloševića, mislim da je on u usporedbi s onim što se danas događa u našim društvima bio veliki amater i mogao bi mnogo naučiti. Samo usput neke stvari, potaknuli ste mnoga pitanja koja bi trebali razviti.

Husnija Kamberović (HK): Kao što je profesor Bakić govorio o upotrebi nacionalizma, i u Srbiji imamo primjere gdje vlast prosto koristi nacionaliste. U Bosni i Hercegovini, barem 1980-ih godina, imamo nešto drukčiju situaciju, ovdje vlast ne koristi nacionaliste nego se s njima obračunava i za to imamo niz pokazatelja, na početku, i na sredini 1980-ih, kada imamo

nagovještaje o potrebi nekih političkih reformi. Vrlo jasni istupi Branka Mikulića, koji 1984. ili 1985. precizno kaže da „mi nećemo dozvoliti stvaranje novih nacionalnih stranaka, jer te stranke ništa osim neprijateljstva, mržnje i urlanja njihovih vođa za otcjepljenje i podjelu neće donijeti“. Sredinom osamdesetih, bosansko komunističko rukovodstvo nije spremno za reforme. Oni čvrsto čuvaju vlast, ne vjeruju u političke reforme, znaju da to nije samo bila borba za vlast i samo strah od gubljenja vlasti, već vlada zabrinutost, svjesni su da bi promjena koja bi na vladajuću scenu dovela nacionalne stranke dovela do rušenja države. Na prvom mjestu oni govore o Bosni i kažu da bi te promjene dovele do rušenja temelja na kojima BiH počiva, ali u vidu još uvijek imaju i Jugoslaviju. Ni jednog trenutka nisu usmjereni protiv Jugoslavije kao države. Mislim da je Dejan Jović čak u to vrijeme i pisao, provodio ankete koje su govorile da su i Bosanci i krajem 1989. oko 70% spremni da podrže centralizaciju države. Negdje drugdje, u Hrvatskoj je to još i više. Tu se vide različite promjene u republikama kada je u pitanju nacionalizam i funkcioniranje vlasti. Drugo pitanje na koje nemam odgovor, Dejan Jović kao politolog sigurno ima, a to je – da li je moguće napraviti demokratske promjene demokratskim putem u nedemokratskim društvima? Da li nedemokratska društva dopuštaju demokratske reforme na demokratski način ili se to mora na neki drugi način srušiti? Da li je tu možda bio problem 1991. i 1992. zašto mi nismo mogli napraviti neke normalne promjene demokratskim putem nego smo morali ući u rat?

DJ: Vidim da smo uglavnom na istom tragu i nadopunjavamo se više nego konfrontiramo oko toga. Prvo treba primijetiti da je ta iznenađenost 1989-om i činjenicom da je ubrzo došao kraj, svi se uglavnom sjećamo toga, kojom brzinom je odjednom nešto što je izgledalo nepromjenjivo, ubrzo postalo nemoguće. To je taj moment kolapsa sistema koji je bio višestruki. To je bio kolaps ideologije, kolaps Jugoslavije kao države i njene sposobnosti

upravljanja procesima – onog trenutka kada Ante Marković nije uspio organizirati savezne izbore, jer za to nije bilo nikakve volje ni kod koga – i kolaps međunarodnog poretka. Mi smo bili u situaciji kaosa i anarhije, velike neizvjesnosti u kojem ono što je bilo obavezno postaje nemoguće, a ono što se činilo potpuno nemogućim postaje neizbježno. U jednom trenutku, praktički, tu se radi o jednoj revolucionarnoj situaciji koja nas je sve zatekla. Samo nekoliko dokaza, ili činjenica oko toga. Prvo što se tiče ljudi, Husnija se potpuno dobro sjetio ili pročitao: ja sam tada kao student završnih godina vodio istraživačku ekipu *Danas-a* koja je svaki mjesec radila na hiljadu ljudi uživo, anketiranje, ispitivanje javnog mnijenja. To smo radili u Hrvatskoj iz mjeseca u mjesec. Znači išli smo po terenu, ali smo radili neke ankete i u drugim jugoslovenskim republikama. Sjećam se kada smo došli u Bosnu i Hercegovnu, pitali ljude da li se slažu s tim da se osnuju nacionalne partije. To je bilo doba kada su one bile zabranjene. Prva odluka je bila da se one zabranjuju, pa tako imamo SDA koja nema *nacionalnu* nominaciju u nazivu. I ne samo da smo imali, što bi se reklo *overwhelmingly*, apsolutnu, većinu ljudi, to su bile anonimne ankete, mi bi dolazili npr. u fabrike i rekli „nama ovdje treba 35 radnika“. Za vrijeme njihovoga ručka ili doručka podijelili bismo upitnike i stavili kutiju. Dakle, svatko je mogao vidjeti da je to anonimno, i osim toga, kolabirao je sistem, više nije bilo straha, nije bilo nikakvoga sistema, nitko vas nije mogao manje-više ni zašto privesti. Ljudi su vjerovali da su u velikoj mjeri slobodni, više nego kasnije. Dobili smo najveći broj ljudi koji je bio protiv toga da se to dozvoli. Ne samo to, nego, u nekim nam fabrikama nisu dozvolili da uđemo s tim pitanjem. Jer dolazimo iz Hrvatske i postavljamo pitanje o nacionalnim partijama u Bosni. Čak smo imali reakciju iz SDP-a Bosne i Hercegovine. Napao nas je Nijaz Duraković da mi provociramo, radimo neku provokaciju u Bosni i Hercegovini, da hoćemo da je razjedinimo i da je to intervencija nekih tamo Hrvata koji dolaze iz Zagreba ... To je bila situacija. Za par mjeseci imamo sasvim drugu situaciju

u kojoj su nacionalne partije osnovane, i pobjedničke su na izborima. I onda, opet imamo šokantnu veliku koaliciju, danas nezamislivu između tri najveće političke partije u Bosni i Hercegovini, između tri nacije, i nakon toga opet prekid i rat. Dakle, imamo vrlo volatilnu situaciju, sa velikim oscilacijama, koja je svugdje takva, ne samo u Bosni i Hercegovini. Profesor Repe zna da je u Sloveniji ta stvar sve do suđenja Janši, i kasnije do dolaska nove vlasti koja se razlikovala u odnosu na Kučanovu u pogledu mogućnosti opstanka Jugoslavije i mnoge druge stvari. Mi, zapravo, tamo imamo u najmanju ruku dilemu: Jugoslavija ili ne, jer za veliki broj ljudi izgleda nemoguće da se Jugoslavija raspadne.

BR: Konfederacija je opcija svih zapravo.

DJ: Konfederacija. I Slovenija to prihvaća, Hrvatska... I to traje 3-4 mjeseca, ako se prati *Delo* to traje do momenta dok se ne iskomplikuju hrvatsko-srpski odnosi u Kninu. August 1990. je početak kraja ideje konfederacije za Slovence. Jer, ako ne možemo sa Hrvatima, gdje je na rubu građanskoga rata, onda ne možemo ni sa kim drugim. To traje kratko. Ali u Hrvatskoj, ja sam citirao ispitivanje javnog mnijenja koje je radio Fakultet političkih nauka na 2 300 ljudi u martu 1990., znači par tjedana prije izbora. Na pitanje: „Koja je najpoželjnija opcija za ishod jugoslovenske krize?“ 50% ljudi kaže – konfederacija. Dakle, ne nezavisnost, nego neka konfederacija, neko labavljenje na tragu ovoga što imamo. Dalje, 25% kaže – *status quo*, znači ništa ne treba mijenjati u odnosu na Ustavno rješenje iz 1974. godine. Onda imate 11,5% koji kažu – nezavisna Hrvatska i isti toliki postotak kaže ukidanje Republika i Pokrajina, centralizovana Jugoslavija. Otprilike 11,5 % na jednom i na drugom ekstremu, a nekoliko mjeseci kasnije imate rat koji je oko te dvije stvari. Treća stvar je važna: Naravno da je mit ova priča o tome da su Hrvati uvijek htjeli samo nezavisnost i sanjali hiljadu godina jedno te isto. To iz današnje perspektive izgleda tako, ali u martu 1990. nije

izgledalo tako. I onda, naravno, imate ovo o čemu su govorili Repe i Bakić, a to je „pomicanje gola usred utakmice“ od strane političkih elita. Milošević počinje s pričom o ujedinjenju Srbije da bi se ujedinila Jugoslavija, a onda npr. pristaje na ovaj dogovor sa Slovencima o izlasku JNA iz Slovenije, gdje je, zapravo, po mom sudu, jedna od presudnih tačaka jer se tada počinje ljuljati međunarodna podrška opstanku Jugoslavije. Ne mogu vani biti veći Jugosloveni od Jugoslovena. Taj dogovor Slovenije i Srbije je imao ogroman značaj, toliki koliki je možda imao samo rušenje Vukovara i napad na Dubrovnik, jer je u potpunosti uništio međunarodnu podršku za opstanak Jugoslavije. To isto imate i u Hrvatskoj, i u Bosni i Hercegovini gdje počinju sa velikom koalicijom, a završavaju sa preglasavanjem. Ja bih završio sa pitanjem demokracije, ovo što je Husnija postavio. Demokracija je u ovom kontekstu obnove nacionalne ideje, o čemu sam govorio ranije u hrvatskom kontekstu, ali se ona događa paralelno i u Srbiji i Sloveniji i svugdje drugdje, na Kosovu ... je gledana, ja mislim veoma simplifikovano. S jedne strane je demokratija vladavina većine, nad manjinom, ovo – manjinom, nije rečeno ali je mišljeno. Koncept manjine je postao politički nekorektan i kao što znamo izbačen je iz javne upotrebe. To je bila uvreda za sve manjine, a u Jugoslaviji su svi bili praktički manjina. Ta činjenica, da u Jugoslaviji niko nije bio većina pa se niko nije osjećao siguran od demokratije, imala je ogroman značaj. Jovo Bakić je rekao „Da nije pao Berlinski zid Jugoslavija bi bila Miloševićeva...“, vjerojatno ne, ali bi bila miloševićevsko-tuđmanovska, jer bi to bilo 50%. Odnosno, preko 50%. Milošević je trebao nekog partnera u Jugoslaviji, jer sam nije imao 50% i umjesto toga on se okrenuo toj priči da je bolje imati manju zemlju u kojoj je on 50% plus jedan, nego veću zemlju u kojoj to nije. Ali, to je bila ista logika i za sve druge u okviru jugoslavenske države. Na neki način je demokratija svima bila prijatna, jer niko nije bio u većini i bila je moguća samo tamo gdje smo „mi“ u većini. Samo u Sloveniji, gdje su Slovenci većina, samo u Hrvatskoj gdje su Hrvati većina, tamo

gdje su Srbi većina – tamo demokratija može, a gdje Srbi nisu većina, ni dan danas ne dolazi u obzir demokratija, nego može sve samo ne demokratija. Većinsko glasanje je shvaćano kao prijetnja. Za to je bilo razloga, i bilo je strahova koji nisu bili bez razloga, iako nisu bili opravdani, ili barem nije bilo sigurno da će biti opravdani. Prvo, naš diskurs o Kraljevini Jugoslaviji je takav da su tamo male nacije bile podređene. To je za Hrvate imalo sigurno veliku ulogu, izgledalo im je kao da obnova demokratskog sistema znači povratak Kraljevine Jugoslavije, a nismo se za to borili. U AVNOJ-u smo se već izborili za veću autonomiju i ne želimo to rizikovati. S druge strane, stvarna praksa je bila takva da su manjine već od početka bile diskriminirane gdje god da su se našle i zatekle. Tako da su one imale stvarnog razloga da se plaše. Naravno, druga stvar je njihova reakcija i kasnija instrumentalizacija i pokretanje na oružje i na secesionizam i na sve ostalo što je bilo potpuno suludo i nije imalo nikakve šanse da uspije, osim u slučaju kosovskih Albanaca, ali oni na Kosovu nisu bili manjina. Da su oni tamo bili manjina ne bi to uspjelo ni tamo i da nisu imali onakvu podršku izvana kakvu su imali. Tako da se meni čini da smo ušli na Husnijiino pitanje, dakle moguće je – kroz neki tranzicijski pakt, neki dogovor o podjeli vlasti koji bi suspendovao demokratiju na trenutak, koji bi recimo dao manjinama pravo na direktno učešće u vlasti i ako to demokratski ne bi dobili, dao bi im neke garancije. Za to nije bilo volje, niti je bilo ozbiljnih pokušaja. A s druge strane u okviru svega ostaloga, demokratija je svugdje bila dobra gdje smo „mi“ većina, a gdje „mi“ nismo većina, tu demokratija ni do dana današnjega ne valja.

EO: Dobro, hvala. Idemo dalje s temom, mislim da profesor Jović, kad kaže da je nezamisliva ova koalicija SDA-HDZ-SDS, mislim da je itekako zamisliva, čak i na snazi u Bosni i Hercegovini.

SV: Tako je, svo vrijeme.

EO: Ali, da se vratimo u ovo drugo vrijeme. Alija Izetbegović je iz zatvora pušten 1989., ako se ne varam, i da Sabinu pitam o ulozi *Islamske deklaracije* Alije Izetbegovića. Da li se *Islamska deklaracija* može smatrati monumentalnim tekstom bošnjačkog nacionalizma, i u slučaju kada se brani i u slučaju kada se napada stav koji u tom tekstu iznosi Izetbegović? Ili tu postoji ipak i nešto više, nešto dublje i nešto drugo?

SV: Ja bih se prvo referirala na ranije rečeno, na nekoliko iznesenih stavova, sa kojima se i slažem, i ne slažem, a i bojim se da sam pogrešno shvaćena. Naime, pomenula sam pitanje modernizacije BiH u socijalizmu, konstituisanje BiH kao republike, kao jednog društvenog entiteta i njegovo stabiliziranje – svi ti procesi su neupitni. Vrhunac im je bio 1970-ih. U tom smislu me profesor Repe pogrešno shvatio, jer smatram da se BiH od tada, u svom razvoju, vraćala unatrag, te da nismo išli naprijed.

Ono što je bilo ključno za saradnju nacionalnih stranaka u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih, saradnju za koju je bilo jasno da neće funkcionisati, jer su kulture sjećanja kojima su te stranke homogenizirale kolektive bile u koliziji i to se osjećalo, proizvodilo je napetost i na predizbornim okupljanjima, npr. na dženazi u Foči 1990., na kojoj predstavnici SDS-a nisu htjeli odati priznanje žrtvama i priznati da su u toku Drugog svjetskog rata tu počinjeni zločini nad Bošnjacima. Također, na šta nas upućuje knjiga Maxa Bergholza, koji piše o tragičnim dešavanjima u Kulen-Vakufu 1941. godine, i u kojoj vidimo jednu sasvim drugu povijesnu dimenziju od one na koju se upućivalo na muslimanskim predizbornim skupovima, pa i na onom u Kulen-Vakufu koji je služio prisjećanju na isključivo muslimanske žrtve zločina počinjenih u toj mikro zajednici. Dakle, ta predizborna koalicija nacionalnih stranaka u BiH je bila kratkog daha i usmjerena isključivo na skidanje komunista s vlasti. Odmah poslije izbora je bilo jasno da, unutar republičkih organa vlasti, ta koalicija neće funkcionirati i

kao odraz toga su i u politici muslimansko/bošnjačke političke elite redefinirani prioriteti, pa odmah nakon izbora imamo progovor o građanskoj BiH, koji je u današnjem trenutku doživio histeričnu i frustrirajuću tačku.

Ono što je obilježilo 1960-te i 1970-te godine je i jedan idejni obrt unutar progovora o BiH. Promjena se dešava u pogledu onog narativa koji je tu republiku definirao kao neku zonu, tlo, regiju, koja je imala biti mini-eksperimentalna laboratorija uspješnosti zaživljavanja jugoslovenskog društva, talionica i zona srpsko-hrvatskog kulturnog zbližavanja, koja je trebala pokazati da li će i Jugoslavija kao jedan takav multikulturalni eksperiment funkcionirati. Sa tim istim tezama se ulazi i u rat 1990-ih pa se tvrdi da, ako ne može opstati Jugoslavija, ne može ni BiH.

Ipak, bitno je reći da se 1960-ih i 1970-ih, od strane bh. političkog rukovodstva artikulira diskurs, kojem su poticaj dali širi, sveobuhvatniji procesi (decentralizacija, afirmacija republika kao zaokruženih društvenih i kulturnih cjelina, te republičkih rukovodstava kao njihovih patrona), a koji je za bh. društvo, gledajući sa ove savremene, dezintegrirajuće pozicije, bio izuzetno afirmativan, jer je govorio o tom društvu kao cjelini, govorio je o bh. kulturi, književnosti, bosansko-hercegovačkom standardnom jezičkom izrazu kao emanaciji tog jedinstva. To je, opet, bilo vrlo problematično sa stanovišta nacionalno-kulturnih ideologa koji su smatrali da taj proces ometa nacionalno-kulturno jedinstvo srpskog, odnosno hrvatskog naroda.

Još bih da se vratim na ono o čemu je govorio profesor Jović, na hektična dešavanja i šizofrene obrte u stavovima „običnih“ ljudi spram nacionalizma. Mislim da je Institut za istraživanje mađunacionalnih odnosa radio sličnu anketu i došao do sličnih zaključaka i odgovora. S

druge strane, u vrlo kratkom periodu dolazi do promjene u kojoj eskalira taj neodgovorni entuzijizam koji se manifestirao kao izživljavanje nacionalističkih sentimentata na populističkim skupovima. Da li se onda, kada govorimo o javnom mnijenju, može govoriti o oslobađanju nečega što je bilo potisnuto, da li se ti odgovori na ankete mogu razumijevati kao neiskreni ili je sama snaga dešavanja unutar konteksta bila takva da je vodila ljude, obične ljude, u nacionalizam, u rat?

Naposljetku bih se vratila na Edinovo pitanje i rekla bih da je *Bosanski duh u književnosti*, akademika Muhameda Filipovića, bio utemeljujući dokument muslimanskog/bošnjačkog nacionalizma. Mislim da *Islamska deklaracija* nema taj značaj, niti Alija Izetbegović koji dolazi sa margina bh. društva. Ipak, između tih dokumenata se može uspostaviti poveznica u kontekstu optužbi za bh. unitarizam čiji bi programatski idejni odsluk bio *Bosanski duh*, a s druge strane se, u *Islamskoj deklaraciji*, očituje panislamizam kao jasan program. Ipak, jedno su želje, a drugo mogućnosti. Izvodivost tih programa je bila određena i nejakom pozicioniranošću muslimanske političke elite, kao i dvojbenom prijemčivošću bošnjačkog naroda za te koncepte. Svi ti faktori, u međusobnoj interakciji bi se trebali uzeti u obzir.

EO: Hvala, već sam mislio da mi uspješno nećeš odgovoriti na pitanje. Profesore Repe, Warren Zimmerman, ambasador SAD u Jugoslaviji, u svojim memoarima je Sloveniju gotovo optužio zbog ishitrenih političkih odluka za ratne užase koji su uslijedili u Hrvatskoj i kasnije u Bosni i Hercegovini. Da li je Slovenija na 14. kongresu SKJ mogla učiniti više?

BR: Prvo da kažem u vezi s ovom diskusijom samo jednu rečenicu. Republički Savezi komunista od 1970-ih godina zapravo funkcionišu kao nacionalne partije.

SV: Tako je.

BR: Ono što se dogodilo krajem, ono što je Dejan kazao, zapravo su se oni razbili na različite druge partije. Ima nekih iznimaka, nekih kršćanskih partija, ali u suštini je to – to.

HK: Samo ako mogu dodati u vezi s pojmom *nacionalne stranke*: republički Savezi komunista ipak ne funkcioniraju kao nacionalni...

BR: Znam.

HK: U Bosni je to problem.

BR: Znam, u Bosni. Ali u Sloveniji – funkcioniraju. U Makedoniji funkcioniraju, u Srbiji na neki način funkcioniraju.

BJ: I u Hrvatskoj!

BR: Hrvatska ima problem, jer je tamo srpska manjina, ali ipak Hrvati dominiraju. To se tako shvaća: “mi branimo interes Republike“.

HK: Da. U tom smislu, da.

BR: Sve federalne diskusije su samo diskusije o interesima pojedinih republika i nekih, kako ih je Tupurkovski zvao – neprincipijelnih koalicija, to je to.

HK: Da, kad govorimo o nacionalnim mislimo na republičke.

BR: Da, nisam se dobro izrazio. Izvinjavam se. Tačno. Republičkim, naravno. Što se tiče Zimmermana i Slovenije, naravno. Ta teza da je Slovenija kriva za rat i da bi mogla sprečiti, to je teza koja je danas dosta aktualna, nije više preovlađujuća, ali je dosta jaka naročito u nekim zapadnim državama, jer i oni nose svoj dio krivnje. Zimmerman nije shvaćao situaciju

u Jugoslaviji ni na jedan način. On je vidio Jugoslaviju nekim sasvim drugim očima nego što je ona uistinu bila. Tu mogu kazati samo jedan primjer. Recimo, kada su u Sloveniji spriječili *Miting istine*, 1989. godine, on je došao kod Janeza Stanovnika, predsjednika Predsjedništva, i kazao da Slovenci nisu za demokratiju jer ne dozvoljavaju Srbima da dođu u Ljubljanu izraziti svoje mišljenje. I to poslije 30-40 mitinga koji su se dogodili u Jugoslaviji i smijenili vlast u Vojvodini i Crnoj Gori. On nije uopšte shvaćao te situacije, on je tu došao i govorio više puta i u *Cankarjevu domu* apelirao na Slovence da urade više. Ja se tu sa Dejanom ne slažem, ja mislim da nisu mogli uraditi više nego što su uradili.

DJ: Onda je Zimmerman tu bio u pravu!

BR: Ta ekipa koja je išla na 14. kongres bila je za reforme, bila je za to da se očuva Jugoslavija, ali oni uopšte nisu imali ni najmanje šanse za to. Ako vidiš diskusiju, ako vidiš kako su stvari bile organizovane, ako vidiš glasanja ... ja mislim ako bi tada Slovenci zatražili kafu svi bi digli crveni karton – to nije bilo realno za očekivati.

DJ: Mislim da je Zimmerman bio jednim dijelom u pravu, jer Slovenci stvarno nisu bili za demokraciju u Jugoslaviji, u jugoslavenskim okvirima, kao što nisu bili ni Hrvati, kao što, u krajnjoj liniji, nisu bili niti Srbi. To smo vidjeli kad je Čkrebić izgubio demokratski u CK kako su odjednom se vratili nazad na tu priču o „konfederacijskom“ modelu – „ne možete vi našega čovjeka demokratski većinom izglasati“ i sve ostalo. Dakle to je – niko nije bio za demokratiju u Jugoslaviji.

BR: Ako bi bili za demokratiju, onda bi bili savezni izbori, a niko ih nije htio.

DJ: Niko ih nije htio, tako da je tu Zimmerman imao pravo. Ali, druga stvar je tu da li je to

bilo uopšte realno, ako nitko nije za demokraciju Jugoslavije, da se tu išta napravi, da se stavi tačka i da se kaže – gledaj – demokratija je važnija od države, pa ajmo onda da vidimo kako ćemo to da podělamo. Druga stvar, mislim da tu imaš pravo, kad se radi o tom prebacivanju krivice jednih na druge. Gledaj, politika je stvar realnosti, realno mogućeg u određenom vremenu. Nije stvar pravednosti i moralnosti u krajnjoj liniji, ili bar ne prevashodno, koliko god mi zbog toga žalimo i na to gledamo sa određenih moralnih pozicija. Zato se ne uključujemo puno u politiku, jer smatramo da to nije za nas, jer je bolje imati neki moralni stav. Ali, ja recimo znam da je Tuđman do kraja svoga života predbacivao Sloveniji na tome što je ona gurala Hrvatsku prema nezavisnosti u momentu kada je ta nezavisnost značila rat sa Srbima u Hrvatskoj i sa Srbima općenito. Istovremeno ga uopće nije bilo briga za to što je brzi izlazak iz Jugoslavije gurnuo Bosnu i Hercegovinu u isti takav, ili još gori pakao rata. Kao što se pokazalo na kraju, još mnogo gori. Iz moralne perspektive ta primjedba stoji. Ona je tačna i istorijski gledano mi možemo tu da vidimo određenu odgovornost. Ali, u političkom momentu, političari vode računa o svojim biračima, o svojoj naciji, o svojoj republici, o svojim nacionalnim interesima, a ne o onome što se događa negde drugde, odnosno izvan njihovih granica. Tako da, s jedne strane tačno, a s druge irelevantno.

BR: Dobro, Tuđman nije to prigovarao Slovencima zbog toga što je htio spasiti Jugoslaviju, on ju je htio srušiti, on je trebao vreme, da dobije oružje, da spremi situaciju, u tome je bila suština tog sukoba. Tu je bio čak dogovor o Hrvatsko-Slovenačkoj konfederaciji, koji su ministri unutarnjih poslova i ministri odbrane obju republika potpisali, ali Hrvatska tada uopšte nije bila spremna da pomogne Sloveniji, nije htjela, nije imala nikakvih nacrtu. To je bio problem. Ne, ako bi Tuđman spasavao Jugoslaviju, a Kučan je rušio, ona bi ostala. On nije spašavao Jugoslaviju.

DJ: Današnji studenti, naši, barem u Hrvatskoj, su šokirani kad im ja kažem da je jedini, zapravo, koji je glasao protiv povlačenja JNA iz Slovenije bio hrvatski predstavnik, Stipe Mesić.

BR: Da, Stipe Mesić. On je znao šta će se dogoditi, gde će ta vojska ići.

DJ: Tako je. Sad, iz ove perspektive, svima izgleda da su Slovenci i Hrvati sve radili zajedno i uvijek su se slagali, ali ta odluka u tom momentu je za Hrvatsku bila vrlo riskantna. Ona joj se protivila i u krajnjem slučaju dosta ju je koštala. Istovremeno, Hrvati zaboravljaju jednu drugu stvar, ja sam je ranije već rekao, a to je da je ovaj unutrašnji konflikt oko Krajine, u augustu, 17. augusta 1990., gurnuo Sloveniju dodatno iz Jugoslavije, odnosno ojačao separatističke tendencije u samoj Sloveniji.

EO: Vratit ćemo se još na to.

BR: Samo jednu rečenicu da kažem. Već u martu je to počelo i analize Predsjedništva, diskusija na Predsjedništvu, a i u Vladi kažu: „Ako idemo dalje s Hrvatima mi ćemo ući u građanski rat u Jugoslaviji.“

EO: Vratit ćemo se na ovu temu vrlo brzo, jednim odlaskom u Beograd. Profesore Bakiću, počeli smo navoditi impulse, i jedan od ključnih impulsa je zapravo bilo Miloševićevo djelovanje, mislim da ćemo se tu svi složiti. Ali – prema onome što se može čuti ili čitati, u Srbiji se ide u dvije krajnosti. Prva je potpuno minimiziranje Miloševićeve uloge u raspadu, a druga je ta, da je Milošević apsolutni krivac za sve, i ona ima funkciju aboliranja odgovornosti ostatka društva. Na koje sve načine mi možemo danas promatrati ulogu opozicije Miloševićevoj Srbiji? Šta je to činilo taj spektar opozicije Miloševiću?

JB: Ja sam veliki protivnik personalizacije u objašnjenju kraja Jugoslavije. Personalizacija uvek znači izuzetno pojednostavljivanje. Najčešće su tome skloni novinari, ali su veoma često bili skloni i kolegice i kolege koje su spolja gledale šta se zbiva u Jugoslaviji. Slobodan Milošević, sasvim izgledno, njegova odgovornost je kolosalna. On je kao darovit političar, koji je imao apsolutnu vlast u Srbiji, kao najvećoj republici u bivšoj Jugoslaviji, bio svakako najodgovorniji činilac. Tu nema nikakve dileme. Međutim, čitavo društvo je bilo preplavljeno nacionalizmom. Ja se toga jako dobro sećam. U tom smislu, s jedne strane, Milošević jeste i stvorio neke opozicione stranke, uz pomoć Službe bezbednosti. Gotovo je izvesno da je Srpski četnički pokret Vojislava Šešelja, docnije Srpska radikalna stranka, da je to stvoreno iz kuhinje Službe bezbednosti. U Srpskom pokretu obnove je bio niz ljudi koji su radili za Službu bezbednosti. Te dve stranke su na samom početku proizvodile nacionalizam još žešći nego što je bio nacionalizam Slobodana Miloševića, a to je njemu onda pružalo odstupnicu, da se pred javnošću predstavi kao pravi branilac srpskih nacionalnih interesa i pri tome veliki mirotvorac. Kada ja danas ovo kažem – to deluje svima suludo, ali on je pred prve višestranačke izbore išao sa sloganom „Sa nama nema neizvesnosti“. Vuk Drašković vas tera u rat, Vojislav Šešelj je neki ljudi koljač, Demokratska stranka – oni nisu ni važni, a „mi smo zapravo ti koji garantujemo stabilnost, sa nama nema neizvesnosti, znate nas, neće biti rata jer mi smo ti koji čuvamo Jugoslaviju“ – to je bila retorika Slobodana Miloševića, dok je istovremeno podsticao nacionalizam u svojim medijima. Dakle *Politika* preko rubrike *Odjeci i reagovanja* gde izmišljeni čitaoci, verovatno je bilo i pravih, ali bilo je izmišljenih čitalaca, pišu koješta. Uglavnom to su bile odvratne primitivne nacionalističke optužbe svih drugih naroda u Jugoslaviji. Dakle, ti radiš na dva koloseka. Na jednom koloseku ti si mirotvorac, ti čuvaš Jugoslaviju, ti si jedan Jugosloven, a na drugom koloseku, ti si nacionalista, ti si ratni huškač i spremaš se za rat. To jedno nacionalističko licemerje je bilo vrlo izraženo i ja ga dan danas

vidim u Srbiji. Aleksandar Vučić radi upravo to isto. To je potpuno ista metodologija, uz sve njihove razlike koje postoje, to je sad posebna tema. U tom smislu, ogromna je odgovornost i SPC i SANU. Dakle, tu su bili izuzetno retki glasovi koji su ukazivali na velike probleme, na velike opasnosti koje takvo razgorevanje nacionalizma nosi.

Da se samo malo vratim na ovaj naš prethodni krug razgovora. Tu treba da se razume jedna ambivalentnost koja je bila izražena kroz samu ličnost Miloševića, a i kroz ličnost velikog broja srpskih intelektualaca nacionalističke orijentacije. Oni su istovremeno i srpski nacionalisti i Jugosloveni. Kad oni kažu „Mi smo za Jugoslaviju!“ – oni su iskreni. Samo što oni misle da je to Jugoslavija onako kako je oni vide. To je jedna čvrsta Jugoslavija koja drugima daje, „imajte malo autonomije tu i tamo, ali zna se ko ovde odlučuje“. U tom smislu treba razumeti višeslojnost političke retorike tih političara koji su tada bivstvovali. U samoj Srbiji, sa izuzetkom Saveza reformskih snaga u to vreme, docnije će to prerasti u Građanski savez Srbije, delimično Demokratske stranke (delimično jer je postojala jaka nacionalistička struja i u Demokratskoj stranci, ali svakako oni koji su bili sa Dragoljubom Mićunovićem, to nisu bili nacionalisti i oni su u Sarajevu i pokušali da spasavaju što se još spasiti može). Međutim, svi ostali su bili u jednoj nacionalističkoj groznici. Nesreća sa višenacionalnim zemljama uopšte je, kad se negde javi nacionalizam, sigurno će se javiti i na drugom mestu. To je zakon spojenih sudova i Slobodan Milošević je neminovno za sobom vukao Franju Tuđmana. Milan Kučan, koji je bio jedan umeren političar, morao je da zaoštri svoj stav ako je hteo da zadrži poverenje u slovenačkom biračkom telu. Da to nije uradio ne bi dobio predsedničke izbore koje je inače dobio. S druge strane su bili slovenački nacionalisti. Ja kad govorim o slovenačkim nacionalistima prvo mi Janez Janša padne na pamet, čovjek koji je vrlo skromnih mogućnosti, koji je napravio fenomenalnu političku karijeru blagodareći činjenici da je igrao

na fintu žrtve – žrtva JNA, žrtva jugoslovenskog unitarizma, žrtva Slobodana Miloševića – „ja sam slovenački nacionalni junak“. Janša mi je sad pao na pamet, ali taj način razmišljanja je isti kod svih nacionalista. „Nacionalizmom čitavu atmosferu trujem, a iza tog trovanja atmosfere – punim džepove“. To je mehanizam koji su nacionalisti u svim republikama usvojili i veoma ga uspješno primenjuju. Demokratija je izgovor za nacionalističko divljanje u javnosti i punjenje džepova u privatnosti.

EO: Ističe nam polako vrijeme, moramo se tim istim autoputem vratiti malo do Zagreba, do profesora Jovića. Krajem 1980-ih godina ove republičke političke elite su preko novina, preko medija, pa onda i preko TV ekrana zapravo vodile prave male ratove. Da li je Jugoslaviji, kako bi opstala, moglo pomoći nešto čega zapravo ona nikad nije dovoljno imala – iskustvo parlamentarizma? Da li je samo nedostatak parlamentarizma u pitanju ili je i porast nacionalističkog, u Bosni i Hercegovini porast komunitarističkog nasilja?

DJ: Jovo Bakić je rekao da treba biti oprezan kod pojmova, kao što je demokratija, a tako je i sa nacionalizmom. On je već ukazao na mnoge paradokse tog šizofrenog stanja kod Miloševića, ali i kod drugih – s jedne strane hoću Jugoslaviju, s druge strane hoću srpski narod, ujedinjenje srpskog naroda ... Mnogi su bili paradoksi. Jedan od njih je taj što on (Milošević) nije htio ili barem nije ništa napravio da bi formirao srpsku državu kao takvu. Ostavio je otvorenim to pitanje. Jovo je spomenuo onaj pamtljivi slogan, odličan marketinški, za SPS u prvim izborima. Milošević zadnje svoje izbore dobiva sa parolom „Za Jugoslaviju“, i 2000. godine ne stvara srpsku državu. Zašto sam to spomenuo? Treba, ipak, biti malo oprezniji i reći da je možda Milošević bio ne toliko etnički nacionalist, nego da je bio zagovornik stvaranja srpske države već 1990. ili 1991. godine, da je odustao na vrijeme od Jugoslavije, a da možda nije imao iluzije ili želje da je transformiše u nešto drugo, a da zadrži ime, što je plašilo onda

Slovence, plašilo je Hrvate i mnoge druge – možda ne bismo imali cijelu tu situaciju, imali bismo raspad bez ratnog sukoba. Mogli bismo onda, eventualno, pregovarati s te pozicije o zaštiti manjina, autonomijama u drugim državama, a ne na ovako kaotičan način imati raspad. Potrebno je samo unijeti jedan dodatan element opreza kada se govori o njemu kao o nacionalisti. Nacionalista koji ne želi stvoriti državu Srbiju je sumnjiv nacionalista, posebno srpskim nacionalistima. Ljudima kao što su Vuk Drašković i svi drugi koji su ga zbog toga i odbacivali, jer su rekli „Kakva Jugoslavija pobogu, kakav komunizam, o čemu ti govoriš?“. Mislim da je parlamentarizam plašio sve u Jugoslaviji. Jugoslavenski parlament bi značio potrebu za stvaranjem koalicija, a to znači kompromisa. Stvaranje neke većine od 50% +, to bi značilo da svatko mora negdje popustiti, a ako ne morate – zašto biste popustili. Ako se malo gleda na to, u tom kontekstu, ključni element je bio Kongres SKJ, gdje je Srbija računala na većinu, zapravo je imala većinu na svojoj strani u svakom konkretnom momentu i tad kad je imala većinu nije uspjela sačuvati SKJ. Po demokratskom principu većine, s tim se dogodio raspad SKJ jer je Slovenija otišla i jer je tada trebalo donijeti neku odluku koja bi značila kompletno radikalno restrukturiranje države za šta oni nisu bili spremni. Ja inače mislim da je ta nesklonost prema izgradnji države, a nasuprot tome etnonacionalizam, neke fantazije tog tipa da granice država nisu važne nego su važne granice etniciteta. To je vrlo blisko ovoj tezi da država nije važna ako je sastavni dio marksističke ideologije, da država odumire, a nacije su trajne, i da je bitan sadržaj nacije – socijalistička po sadržaju, a nacionalna po obliku, ali nigdje nije država. U toj formuli marksističkoj nema nigdje države. Država je drugorazredna. O tome sam pisao, ne želim se vraćati na to. Po mom sudu je to bilo za ove nacionaliste/marksiste, kao što su bili Tuđman i Milošević, i jedan i drugi, nacionalisti u etničkom smislu, a marksisti po ideološkom uvjerenju i ličnoj povijesti. Za jednog i za drugog je pitanje države bilo problematična tačka, jer su na

državu gledali kao na instrument dominacije etničke većine i gledali su na njene granice kao na *negotiable*. Posebno u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Tuđman je tu posebno eksplicitan. Ja za Miloševićevu izjavu o Bosni i Hercegovini i ne znam, možda će nam Jovo tu više moći pomoći. Tuđman je bio fasciniran Bosnom, usmjeren na Bosnu cijeli svoj život i smatrao je da će ona prije ili kasnije propasti, jer kao multietnička država ne može opstati. Ako Jugoslavija nije opstala, i ako je treba dijeliti – treba je dijeliti na dva dijela, a ne na tri i zbog toga nemamo treći entitet, zato nemamo Herceg-Bosnu. Jer, ako dođe do raspada Bosne onda je bolje imati pola Bosne, odnosno 51% Bosne, nego jednu trećinu Bosne. To je njegovo temeljno polazište od početka do kraja. Samo bih htio upozoriti na taj marksistički etno-nacionalistički koncept koji je u Jugoslaviji jednim dijelom dobro promovirao Edvard Kardelj. Da uključimo i njega i Slovence u cijelu tu priču, ali ga je, zapravo, u ovoj nacionalnoj revoluciji 1990. godine pokrenuo Franjo Tuđman, a onda jednim dijelom i Milošević.

SV: Moram samo reći da ja imam nešto drugačije mišljenje o odnosu jugoslovenstva i srpske nacionalne ideje u smislu da jugoslovenstvo smatram integralnim dijelom srpskog nacionalizma, te da je Jugoslavija za Srbe bila optimalni teritorijalni i državni okvir. To je vidljivo i iz kulturnih rasprava koje su 1960-ih i početkom 1970-ih vođene, recimo, oko pitanja jezika, i u kojima se izražava protiviljenje mogućnosti da republičke granice postanu kulturne granice, te se anticipira nacionalno-kulturno niveliranje srpskog naroda (u procesu razvoja anticipiranog jugoslovenskog kulturnog jedinstva). Navedeno se vidi posebno u raspravama kojima se i u Bosni i Hercegovini nastoji legitimirati ekavski izgovor. Mislim, zapravo, da jugoslovenstvo ima više različitih protagonista i formi/doživljava unutar jugoslovenskog društva. Postoji jugoslovenstvo srpske nacionalno-kulturne inteligencije, jugoslovenstvo

ostalnih političkih elita, čiji se sadržaj idejno redefiniira 1960-ih, a postoji i jugoslovenstvo „odozdo“, onako kako ga doživljava/ju narod/i.

DJ: To zahtijeva još rasprave, vremena kojeg sada nemamo.

EO: Da, ubi nas ovaj kapitalizam, dozvoljava nam samo dva sata ... Imam jedno pitanje za kraj za profesore Repea, Bakića i Jovića. Nažalost, nismo imali vremena za još čitav krug pitanja. Ali, pokrenuto je stvarno, čitav niz tema. Ove knjige koje sam spomenuo na početku ste napisali relativno davno i pitam se da li ste u međuvremenu u nekim svojim novim istraživanjima došli do nekih novih spoznaja koje bi mogle, na neki način, promijeniti glavne teze koje ste postavili u svojim knjigama?

BR: Ne, ja mislim da glavne teze stoje, da tu se nešto dopunjava, naravno. Paradoks je u tome, sad ja govorim sa slovenačkog stajališta, a zbog toga sam ja i radio na onim izvorima koje ste spominjali u početku, da su se arhivi počeli zatvarati. Ja sam to znao, sad ima manje građe, barem u Sloveniji nego što je tada bilo. Ono što ima puno više, naravno, je arhiv Haškog suda. To je jedan izvor koji inače historičari nikad ne bi imali na raspolaganju. Otvaraju se i neki strani arhivi. Ono što sam ja imao iz slovenskih i nekih jugoslovenskih arhiva, onaj dio što su Slovenci prenijeli, jer su svi više-manje donosili građu sa svih ovih političkih sastanaka. Nije bilo tu građe američkih predsjednika, ministara vanjskih poslova i tako dalje. Samo su pisali memoare, ali sad je sve to dostupno. Nije sve dostupno, oni to „operu“, ali ima puno više izvora, može se štošta dopuniti, ima puno interesantnih stvari, izjava za koje danas znamo, a tada nismo znali. Naročito stranih ambasadora. Sada, recimo, znamo da su oni podupirali JNA da stvori red ovdje, i Antu Markovića, ali ne prevelikom silom jer bi im to štetilo. Znamo da su pridavali JNA ustavnu ulogu i unutrašnjeg faktora, i još nekih stvari imamo, o kojima sam ja tada samo naslućivao, ali nisam znao.

JB: Uglavnom ne, ja sam do glavnih zaključaka došao još 2002–2003. kada sam pisao magistarsku tezu o ideologijama jugoslovenstva između hrvatskog i srpskog nacionalizma, i onda je doktorska disertacija bila produžetak toga i u tom smislu, početak diskusije, raspadanje Jugoslavije počinje 1918. godine ...

EO: Znao sam da će neko do 1918. doći ...

JB: To je bila srpska varijanta jugoslovenstva, i kako ta koncepcija prevlada, tako su ljudi koji pripadaju toj etničkoj zajednici najveći Jugosloveni. Tu je ovo o čemu Sabina govori. Tu treba razlikovati mikroimperijalizam Srba, gde je Slobodan Milošević idealni tip jugoslovenskog mikroimperijaliste, dok su nacionalisti Vuk Drašković, Vojislav Šešelj ... Kod Vojislava Šešelja nema jugoslovenstva, kod Vojislava Koštunice nema jugoslovenstva. Koštunica kaže „svaku Jugoslaviju u mutnu Maricu!“, a izraziti je srpski nacionalista. Treba to razlikovati. Dakle, postojao je jedan mikroimperijalizam, svakako baziran na srpskom nacionalizmu. Kao što su svi imperijalizmi. Britanski imperijalizam je baziran na engleskom nacionalizmu. Tu treba prosto analitički odvojiti stvari, i ako nacionalizam definišemo gellnerovski, da treba da se poklope etničke i političke granice, onda je jasno da Milošević nije taj. On je bio za tzv. Beogradsku inicijativu, sa Srbijom i Crnom Gorom, Bosna i Hercegovina i Makedonija. Zimmerman je ubedio Izetbegovića da povuče već dati potpis. Time su Bošnjaci gurnuti u rat, a po cenu dobijanja nezavisne Bosne i Hercegovine. To je bila cena. Kao što i Tuđman kaže: „da nije bilo rata ne bi bilo nezavisne Hrvatske“, i to je tačno.

DJ: Moja zadaća je bila u toj knjizi, to je isto bila doktorska disertacija, da strancima objasnim, ona je nastala u Londonu, šta se tu dogodilo. Ona ima zanimljivu povijest sama po sebi jer

originalno ja nisam počeo raditi na toj temi i doktoratu, nego sam htio raditi analizu nastanka partijskog sistema u postjugoslavenskim državama. Onda sam trebao Englezima objasniti kako je moguće biti komunist i konzervativac istovremeno. Oni kažu – ali to je nemoguće. Naravno, imate pravo, ali čekaj malo, u mom kontekstu pojam konzervativan ne znači isto što i u tvom kontekstu. U mom kontekstu svijet se ne vidi na isti način kao u tvom kontekstu, i ako hoćeš razumjeti što se dogodilo kao posljedica djelovanja ljudi koji su razmišljali u tom kontekstu onda ih moraš uzeti ozbiljno i hajde da vidimo šta su oni mislili i kako su djelovali iz svoga mišljenja. Kako su gledali na državu, ne kao ti, kao na nešto gdje si rođen i gdje ćeš umrijeti, nego kao na nešto što dođe i prođe. Odatle je ona krenula. Drago mi je da sam je napravio, ali ima još jako puno stvari koje čovjek može napraviti u tom kontekstu. Drago mi je da vidim da te jugoslovenske studije ni izbliza nisu ni odumrle ni umrle ni nestale niti se raspale, nego da, koliko ja vidim, nova generacija isto ima neki interes za to. Ima interes, vrlo zanimljivo, jer isto ima *outsiderski* pogled na Jugoslaviju, kao što sam ga imao jednim dijelom i ja, jer sam bio u drugoj situaciji, imao sam drugu publiku. Bio sam *insider/outsider*. Tako da mislim da i nova generacija ima neku priču, zanima je to, ali nema lično iskustvo ni o ratu, ni o socijalizmu, ni Jugoslaviji.

EO: Hvala lijepo. Ovime bismo i ovaj razgovor završili. Zahvaljujem se svima. Sabina – hvala. Poštovani profesori, isto – hvala Vam puno. Nadamo se da ćemo se uskoro vidjeti uživo i u Sarajevu, i u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

Politička pluralizacija u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih godina

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan. Danas razgovaramo o političkoj pluralizaciji u BiH početkom 1990-ih godina. Šta je to značilo, kada je krenulo, ko su politički akteri i da li su oni znali šta znači politička pluralizacija? Koliko je Savez komunista do 1990. bio pluralan, kako su se SSRN i Savez socijalističke omladine transformirali u političke stranke? Šta je to značilo? Šta je značilo stvaranje nacionalnih političkih stranaka za Bosnu i Hercegovinu? O tome razgovaramo sa nekim od tadašnjih političkih lidera. Profesor Ivo Komšić je bio potpredsjednik Saveza komunista BiH tokom 1990-ih godina i s te pozicije se zalagao za političku pluralizaciju i stvaranje političkih stranaka i demokratske promjene. Profesor Mirko Pejanović bio je predsjednik Demokratske stranke socijalista, koja se kao politička stranka razvila iz Socijalističkog saveza radnog naroda BiH. Rasim Kadić je bio predsjednik Saveza socijalističke omladine, koji se transformirao u Savez socijalističke omladine – Demokratski savez, pa potom u Liberalnu demokratsku stranku. Stjepan Kljuić bio je predsjednik HDZ BiH. Nije bio prvi predsjednik, a nije ni suviše dugo bio predsjednik. Osman Brka nikada nije zauzimao lidersku poziciju, ali je bio blizak saradnik prvog predsjednika stranke SDA Alije Izetbegovića. Bio je član Glavnog odbora SDA i vrlo aktivan član stranke i iz te perspektive je napisao knjigu o stvaranju SDA u kojoj iznutra svjedoči o događajima u kojima je sudjelovao početkom 1990-ih godina.

Krenut ćemo sa prvim krugom pitanja. Krenut ću od profesora Ive Komšića. Profesore, je li bosansko društvo 1990-ih godina bilo spremno za demokratske promjene i tranziciju u višepartijski politički sistem?

Ivo Komšić (IK): Tada je na vlasti bio Savez komunista BiH. Već 1989. su se desile velike promjene na čelu same partije, kada su smijenjeni tzv. stari kadrovi. Znamo kako su završili Hamdija Pozderac, Branko Mikulić, Nikola Stojanović i cijela ta garnitura. Partija je krenula u svoju unutarnju obnovu, ali nije imala jasnu ideju kako izvršiti demokratizaciju. Te promjene u partiji, posebno na čelu partije, zapravo su više bile u funkciji jačanja komunističkog centralizma koji je dolazio iz Beograda, a ne jačanje demokratskih procesa u republičkim partijskim organizacijama. Ja se tada prvi put pojavljujem, nisam se do tada bavio politikom. Došao sam faktički izvana, nisam partijski kadar, nisam odrastao kroz neke partijske forume i škole, kroz organizacije, kako se inače karijera pravila: kretalo se od osnovne organizacije pa dalje, a ja nisam nikada bio u tim strukturama. Kasno sam ušao u Partiju, kad sam završio fakultet. Lakše mi je bilo zalagati se za demokratske promjene Partije jer sam došao izvana i nisam bio opterećen tom ideologijom. Bavio sam se sociologijom, predavao na fakultetu i znao sam sve slabosti sistema koje su bile vidljive i ispoljavale se. Partija se vrlo teško mogla iznutra reformirati. Zalagao sam se za demokratizaciju u samom Savezu komunista. To je bio moj stav od početka kada me Nijaz Duraković pozvao da uđem u CK i da budem član Predsjedništva. Izabran sam za potpredsjednika stranke odmah bez partijskog iskustva u politici. Rekao sam Nijazu da ću imati dva zahtjeva: ukidanje demokratskog centralizma na prvom kongresu i otvaranje Partije za vjernike i druge socijalne grupacije. Stalno sam u Partiji na tome insistirao. Što se tiče same pluralizacije, nisam bio za nacionalističku pluralizaciju. Bio sam na sjednici Ustavnog suda koju je vodio Kasim Trnka kao predsjednik. Nijaz je mene poslao na tu raspravu u Ustavnom sudu. Tamo su se pojavili predstavnici velikog broja partija, uglavnom nacionalističkih, koji su tražili legalizaciju njihovog rada. Bio sam protiv takve vrste političke pluralizacije. Mislio sam da je dovoljno da članice Socijalističkog saveza radnog naroda izrastu u stranke koje bi bile veoma napredne. Pojavile su se liberalne stranke,

ekološke, razne narodne i sl. Fuad Muhić, bivši glavni ideolog i cenzor Partije, pojavio se kao predstavnik Republikanske stranke. Rekao sam tada da nacionalne stranke ne znače formiranje nacionalnih kulturnih društava koja će svirati i pjevati i da će svi htjeti napraviti svoju državu u Bosni i Hercegovini.

HK: Razgovarat ćemo još o tome. Profesore Pejanoviću, Vi ste postali predsjednik Demokratskog socijalističkog saveza, koji se kasnije zvao Demokratski savez socijalista, a izrastao je iz Socijalističkog saveza radnog naroda. Kako ste došli na ideju da SSRN transformirate u političku stranku i kako se to razvijalo?

Mirko Pejanović (MP): Opšti društveni okvir, ne samo u tadašnjoj jugoslovenskoj socijalističkoj federaciji, nego i u Evropi, bio je da slijedi jedan slom socijalističkog sistema i pluralizaciju svih društava, pa i jugoslovenskog i njenih federalnih jedinica. To je, naravno, nešto više živjelo u naučnim i stručnim diskusijama, naročito u Sloveniji, Hrvatskoj i stizalo je i do nas u Bosni i Hercegovini malo kasnije. U mjesecu martu 1990. godine su bili izbori za predsjednika Socijalističkog saveza radnog naroda BiH i u tom izbornom procesu se uvodilo više kandidata. Ja sam bio jedan od kandidata, drugi kandidat je bio naš poznati gradonačelnik Sarajeva Uglješa Uzelac, treći je bio kandidat Novo Kecman iz Bosanskog Petrovca. Bilo je neposredno tajno glasanje na konferenciji i ja sam dobio više glasova od drugih i izabran za predsjednika. U prva dva mjeseca vođenja Socijalističkog saveza, unutar organa SSRN smo razmatrali moguće opcije kako dalje, da li ići u proces političke pluralizacije i u tom kontekstu ići na formiranje stranke ili ne. Jedan od potpredsjednika Socijalističkog saveza je bio poznati naučni i društveni radnik Nikola Kovač, profesor na UNSA. Njega smo imenovali za predsjednika Odbora za izradu programa buduće stranke. Uradili smo Program i Platformu i ponudili novi Statut, i da se Socijalistički savez konstituiše kao samostalna stranka i prijavili

smo program, statut i u junu mjesecu 1990. godine je Opštinski sud u Sarajevu registrovao formiranje te stranke pod imenom *Demokratski socijalistički savez*. Unutar organa smo imenovali, izabrali i potvrdili ljude koji će to voditi. To je išlo sa punom saglasnošću unutar Predsjedništva SSRNBiH. Tako smo od juna mjeseca 1990. počeli funkcionisati kao stranka. Naziv *Demokratska stranka socijalista* je utvrđen nakon prvih višestranačkih izbora u jesen 1991. godine. Do tad se zvao *Demokratski socijalistički savez*. Kasnije će biti riječi o programu, pa ne bih sada o tome. Rekao bih nešto više o tadašnjoj društvenoj atmosferi, stanju duha i stanju političke orijentacije i volje građana u BiH. Nismo imali teškoća da Socijalistički savez preraste u stranku. Nije bilo otpora. Nije bilo ni neke velike podrške, ali bilo je dosta skupina u većini opština da se SSRN transformira i formira kao stranka, jer su i novi procesi u društvu bili na djelu. Npr. mi smo došli da držimo jedan predizborni skup u Drvaru, nakon proglašenja da smo stranka. To je bio avgust 1990. godine. Tamošnji predsjednik je bio mlađi čovjek, radnik po zanimanju i rekao nam je da su vrlo teško skupili ljude da dođu u salu na ime toga da je to tribina Demokratskog socijalističkog saveza. Rekao je da su se tu ljudi već potpuno okrenuli nacionalnom organizovanju u okviru Srpske demokratske stranke. Mi smo nekako održali tu tribinu. Kad smo došli u Sanski Most, na skupu je bila jedna starija osoba, Bošnjakinja. Imala je narodnu nošnju, i na kraju je pozdravila sve i pitala me može li na našim skupovima koje ćemo dalje držati, pošto imamo Titovu sliku, biti i Alijina slika. Alija je bio izabran za predsjednika SDA. Rekli smo joj zašto da ne. Početak kampanje se oslanjao na onaj dio tradicije Socijalističkog saveza koje je gradio 40 godina, a to je djelovanje organizacija Socijalističkog saveza u mjesnim zajednicama i opštinama i djelovanje u polju izgradnji komunalne infrastrukture, izgradnje obrazovnih i zdravstvenih ustanova u mjesnim zajednicama svih opština Bosne i Hercegovine. Bilo je tu dosta tradicije. Ušli smo pripremljeni za izbornu kampanju.

HK: O tome ćemo još poslije. Rasim Kadić je bio predsjednik Saveza socijalističke omladine i vodio je proces transformacije u političku stranku. Da li je omladina zapravo bila inicijator pluralizma u Bosni početkom 90 ih godina? Podsjećam na vaš poznati Politički manifest iz sredine 1989. godine koji na neki način pokreće ovo pitanje političke pluralizacije.

Rasim Kadić (RK): Drago mi je da ste me pozvali ovdje. Nismo imali priliku da osvijetlimo ulogu koju smo imali. U to doba svako od nas je radio ono što je najbolje znao i mogao. Često smo tek kasnije saznavali šta se paralelno radilo u drugim državama i političkim strankama, a mnogo toga još i ne znamo. Dobro bi bilo da ovi mlađi počnu da istražuju tu istoriju. Ja sam 1986. delegiran u Predsjedništvo omladine Jugoslavije kao stručni politički radnik. Bio sam u Beogradu, imao sam pravo na mandat od 2 plus 2 godine. U tom trenutku, 1987. godine u Beogradu narasta čuvena priča, humoreska *Vojko i Savle*. Započinje srpska nacionalistička euforija sa željom da se dovede Slobodan Milošević, koji pobjeđuje Dragišu Pavlovića za Gradski komitet Saveza komunista Beograda. Slijedi kongres i Milošević pobjeđuje. Kad je on pobijedio 1987. došao sam na kafu sa drugovima i rekao da napuštam Beograd, jer to nije moja država. Sa 27 godina sam prekinuo mandat u Beogradu i vratio se u Bosnu. Srećom, nisam ostao bez posla. Primili su me u Predsjedništvo omladine BiH, ali vrlo brzo smo odbili dati saglasnost za ponovni izbor Mate Andrića na položaj predsjednika Predsjedništva. Ja sam bio kolovođa i tako je počela moja politička karijera. Nekoliko mjeseci nakon toga, dakle 1988, predložili su me za predsjednika Saveza omladine BiH, ali tada je pokrenuta žestoka kampanja, jer se nekome nisam svidio iz raznoraznih razloga, čak i nacionalnih. Rekli su mi da sam star i da ne mogu biti izabran i otišao sam na neko drugo radno mjesto. Godinu dana nakon toga više nisam bio star. Prvo što se sjećam je da sam skupio ekipu ljudi u kojoj su bili Martin Raguž, Đorđe Latinović, Kasim Rašidović, Hasib Salkić i dao sam im pare i rekao

sam im da odu na Vlačić i da se vrate sa političkim dokumentom u kojem tražimo legalizaciju političkog pluralizma, višestranačkog sistema, slobodnih izbora, tržišne ekonomije, pitanja smrtne kazne itd. To je jedan liberalni koncept u kojem smo dali prvu rečenicu, rekao sam da već 50 godina nama govore da je sistem dobar, samo neki pojedinci nisu dobri. Vrijeme je da obrnemo tezu: sistem nije dobar, a ljudi su u osnovi dobri. S tom rečenicom je započeo Politički manifest kao prvi javno publikovani dokument za legalizaciju višestranačkog sistema, koji je nakon što smo ga usvojili, javno objavljen kao podlistak *Naših dana* negdje u jesen 1989. godine. O tome kakav je on bio, s obzirom na kontroverze, najbolje svjedoči telegram koji mi je tada poslao Abdulah Sidran. Rekao je „dragom Bogu se molim, i pušem vam pod krila da prođete bolje nego mi 68“. On je 1968. bio u pokretu kada je protiv njih bila pokrenuta kampanja. Za kraj, na neki način sam imao privilegiju da sam bio u Beogradu kada je započela politička pluralizacija u Sloveniji, kada se pojavio Janša, kada smo se u Beogradu počeli diferencirati na one koji su pripadali Miloševićevoj velikosrpskoj priči, i one koji su bili liberalni i bili dobro raspoređeni na cijeloj teritoriji tadašnje Jugoslavije, u Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori i drugdje. Ja sam se vratio odozgo i nastavio te ideje ovdje i to je rezultiralo činjenicom da smo zaista krajem 1989. godine bili prvi koji su promovirali tu ideju. Mene je Nijaz Duraković pozvao da govorim na kongresu Saveza komunista 6. decembra. Sjećam se tačno datuma jer mi je sin rođen tada. Otišao sam na taj kongres i u velikoj sali Skupštine BiH, 90 posto ljudi je već zviždalo da sam antijugosloven i antikomunista i da mi ne treba dati da govorim. Gotovo sam bio istjeran, ali je Nijaz rekao da se obratim. Kratko sam govorio, dvije minute i otišao. Rekao sam da su prespori za ono što ja mislim da treba raditi, napuštam i krećem svojim putem. Tako je to krenulo.

HK: Hvala lijepo. Dakle, u to vrijeme imamo Savez omladine, Savez komunista, Socijalistički savez. Neki iniciraju ideje pluralizacije, neki prihvataju. ali nemaju jasne vizije kako treba to da izgleda. Stjepan Kljuić je poznati novinar i lider političke stranke HDZ. Ko je došao na ideju da se stvori HDZ BiH i zašto ste smatrali da je stvaranje takve nacionalne stranke u BiH važno? Da li je HDZ u BiH postojao i prije osnivačke skupštine HDZ BiH?

Stjepan Kljuić (SK): Prije svega treba naglasiti da Jugoslavija nije bila spremna za promjene nakon Berlinskog zida. Kod nas nije bilo nevladinih organizacija, intelektualnih klubova kao u Češkoj, Poljskoj i mi smo potpuno nespremni dočekali jedan projekt Velike Srbije. Bili smo oduševljeni Olimpijadom u Sarajevu, publicitetom i simpatijama koje je Bosna imala u svijetu, ali nismo primjećivali neke stvari. Ustav iz 1974. godine je bio krucijalni momenat u historiji Jugoslavije. Predsjednik komisije za Ustav je bio Hamdija Pozderac. Poslije toga, kad Beograd nije uspio da neutralizira taj Ustav, počela je kampanja i otišao je Hamdija Pozderac. Istu sudbinu doživljava Branko Mikulić, Hasan Grabčanović, Dragutin Kosovac, Hrvoje Ištuk, a prije toga prirodnim putem je otišao Rato Dugonjić. Dugonjić je veliko ime i istinski Bosanac i Hercegovac, komunista, predsjednik omladine. U takvoj situaciji neko je pravio formu da od Socijalističkog saveza napravi partiju, od omladine liberale itd. U Savezu omladine su imali odličan koncept i trojicu vodećih ljudi iz različitih nacija: Kadić, Raguž i Latinović. To je kratko trajalo i sva trojica su otišli na svoju stranu: Latinović otišao na Pale, Raguž otišao Bobanu, a Kadić ostao u Sarajevu. Bio je to UJDI, ali to je najobičniji trik. A onda je nastalo rasulo i u Savezu komunista. Prvo na kongresu, jer je pola delegacije Bosne bilo protiv Miloševića, a veliki dio je bio za. Počinje priča o raslojavanju Saveza komunista. Prvo se javljaju reformisti. To je najrigidniji dio Saveza komunista. Komunisti su predali državu, jer nisu bili spremni da prihvate novo stanje. Ima jedan trik gdje su opljačkali BiH. Onaj

komunista koji je imao neku izvršnu dužnost, ako bi dao otkaz i prekinuo radni odnos, dobiva 48 plaća, što je u to doba bio ogroman novac. Najveća prepreka im je bio Marković. On je bio genijalan ekonomista, pametan čovjek, napravio konvertibilni dinar, počeo privatizaciju, ali nikome nije odgovarao, ni Beogradu, ni Zagrebu, ni Ljubljani, ni Sarajevu. Vezano za Sloveniju, i Kučan, i Janša i svi su bili za Sloveniju, i prije svega su bili Slovenci pa onda Jugosloveni, pa tek onda internacionalci. U Hrvatskoj je bila situacija da smo se svi oslonili na one iz 1971.: Savka Dabčević-Kučar, Vlado Gotovac, Miko Tripalo, Pero Pirker general Šibl. To su bili idoli hrvatskog naroda. A onda se pojavio Tuđman, koji je sve njih stavio u stranu. Na jedan trik, promjenom lokacije, je osnovao stranku i onda su došli stari komunisti Mesić, Manolić, došla je emigracija, a uzeo je i Ivića Pašalića, koji je bio obični diletant. Tuđman je imao jedan metod da traži poslušnost. To je oficirski gen. Osnovno načelo u vojsci je da oficir određenog čina mora biti snishodljiv prema onom višem od sebe i neumoljiv prema onom dole. Ko je to radio, imao je karijeru. Tako se desilo da je ministar odbrane postao Gojko Šušak, diletant i emigrant, a da su Špegelj i Tus eliminirani. U toj situaciji Hercegovina je bila član HDZ u Hrvatskoj. Skupili smo se mi u Sarajevu, Vitomir Lukić, ja, fra Pretar Anđelović, Jure Pelivan, Jerko Doko. Imao sam u Mostaru Damjana Vlašića, doktora Barišića Aleksića, Martina Udovičića iz Travnik, profesora koji je 40 generacija odgojio i bio najugledniji. Mi smo vidjeli da Zagreb radi svoje, da se mi se moramo konstruirati kao HDZ BiH. Međutim, svi ovi procesi su bili infiltrirani Udbinim kadrovima. Prvi predsjednik HDZ je postao čovjek UDBE, Srbin. Međutim, u pregovorima oko stvaranja HDZ, ja sam njima fino rekao: „Kad-tad ćete doći po mene“.

HK: S kime pregovarate?

SK: Došao je Šušak, generalni sekretar Beljo, sva delegacija iz Zagreba koja je bila zadužena za BiH. Nudili su mi da budem generalni sekretar, a Perinović predsjednik. Ali ja sam rekao: „Ne. Ali, kad-tad vi ćete doći po mene“. I oni su došli 9. rujna. Htjeli su me imenovati u Zagrebu. Rekao sam Tuđmanu da je ovo HDZ BiH i da hoću u Sarajevu. Napravili su forum i imenovali su me ovdje. Ja sam njima objašnjavao da mi nismo filijala HDZ nego u političkom životu Evrope postoje stranke istog naziva u različitim državama. Konzervativna partija ima u Švedskoj i Velikoj Britaniji, Liberalna u Njemačkoj i Velikoj Britaniji. Mi smo započeli kampanju sa programom „BiH ravnopravna svim republikama, a Hrvati ravnopravni u BiH“. Malo ko je imao takve programe kao što smo mi imali. Moramo priznati da su Hrvati tokom komunizma bili potpuno marginalizirani, poslani u gastarbajtere, Partija je do 1989. imala sve Srbe na čelu. Kad je Milan Uzelac završio posao, rasformirao sarajevsku vojnu oblast, oduzeo oružje teritorijalne odbrane, otišao je u London. Dovelu Durakovića na čelo Saveza komunista, koji je imao ideje ali nije imao infrastrukturu. Mi smo ubjedljivo dobili izbore i referendum, a Tuđman nam je dao slobodno vrijeme, jer se on borio sa svojim problemima u Hrvatskoj, pa nije imao vremena da se petlja u BiH. Ali, već za vrijeme referenduma se miješao, jer referendum bio inkompatibilan sa dogovorom u Karađorđevu. Zagreb mi je zakazao sastanak u Širokom Brijegu, znao sam ako ne odem glasat će da se ne izade na referendum. A ako odem – ja ću se dolje boriti za referendum. Međutim, nije samo Tuđman bio protiv nas u BiH. Dok su mene trovali u hotelu „Rojal“, u sobi broj 10, sjedili su Mahmutćehajić i Boban. Naime, Tuđman je tražio od Alije da mu pomogne da me skloni, pripremali su zamjenu, a to je Boban. Tada je Mile Akmadžić, koji je iz istog sela kao i Boban, bio sekretar Predsjedništva. Mahmutćehajićev brat će biti zamjenik ministra za izbjeglice, koje je vodio Raguž. Ja sam preživio i od tada smo dobili referendum, i to je najznačajniji datum u historiji BiH. To poslije mene, što će doći Boban i provincijalci koji su iznijeli HDZ iz Sarajeva u Grude, to je

paradoks koji se ne može objasniti. U tom momentu BiH doživljava ogromnu krizu, jer SKJ nije našao rješenje i nazvao se SKJ-SDP, a najveće zlo su bili reformisti kojima se pridružio Kecmanović, ali i Kalinić, jedan profesor Džemal Sokolović i drugi. Oni su prevarili Antu Markovića, koji je bio divan ekonomista, ali politički laik. Tako je nastalo vrijeme polarizacije i to je bilo svugdje vidljivo, osim u Sarajevu koje je imalo multinacionalnu jezgru i kapacitet fantastičnih ljudi, koji će kasnije biti polako sklonjeni u stranu.

HK: O tome ćemo još govoriti poslije. Gospodine Brka, Stjepan Kljuić je govorio o marginalizaciji Hrvata u vrijeme socijalizma. Tu je podloga za ideju o stvaranju HDZ. Vi niste bili politički lider stranke, ali ste u svojoj knjizi opisali kako ste na terenu radili na stvaranju SDA. Zašto ste mislili da je stvaranje muslimanske nacionalne stranke važno, kako se to odvijalo na terenu, je li bilo nepovjerenja i koji su ljudi prihvatili tu ideju, a koji ne?

Osman Brka (OB): Hvala vam na prilici da mogu da odgovorim. Naime, gospodin Kljuić je upravo kada kaže da su Hrvati bili marginalizirani, ali šta onda tek da kažu Muslimani odnosno Bošnjaci? Kako su tek oni u to vrijeme bili marginalizirani? Nije ih bilo nigdje, osim ako se nisu odrekli sami sebe. Kako to tumačim? Da bi uspio u Savezu komunista, Bošnjak, u to vrijeme Musliman, odrekao se vjere i kulture, običaja i adeta. Meni je to smetalo čitav život. Ja sam iz jedne porodice, gdje mi je daidža, Huso Hodžić, narodni heroj iz Drugog svjetskog rata. Bio je u Beogradu apsolvent na Poljoprivrednom fakultetu 1941. i u njegovoj partijskoj organizaciji, a to sam kasnije doznao, bio je Džemal Bijedić. Ubijen je na Kozari 1942. godine. Ostavimo to po strani. Mati mi je pričala: „Mogao je Huso biti sve na svijetu, ali nije mogao biti ateista“. Mene je to vodilo kroz čitav život. Godine 1990., kada se pojavila šansa, gospodin Kljuić je već spomenuo pad Berlinskog zida i demokratizaciju Evrope, mi smo pomislili da će taj politički vjetar doći i u Jugoslaviju i u Bosnu i da će višepartijski

sistem biti moguć i kod nas. Često sam razgovarao o tome samo sa jednim čovjekom, to je Irfan Ljevaković. Godinama smo pričali da nešto treba promijeniti, da bi ljudi takvog profila mogli da utiču barem u mjesnim zajednicama na neka politička zbivanja. Zbog toga sam praktično 1990. ušao u taj proces formiranja političkih stranaka, ali je pogrešna teza da je SDA krenula samo sa formiranjem kao muslimanska nacionalna stranka. Ni u imenu SDA nema nacije. Primjer iz Tešnja: kad smo dolazili na SDA osnivačku skupštinu u Sarajevo, bio je i Nikola Penava s Tešanjke, koji je već bio u stranci. Imali smo sedam ogranaka stranke prije osnivačke skupštine. Nikola je bio član stranke. Zalagali smo se da svi u BiH, odnosno Jugoslaviji, imaju ista prava i isti start, i da se politički bore za svoje ciljeve. Kasnije je ispalo da su stvorene nacionalne stranke, bez Nikole Penave. To je posljedica Karađorđeva, odnosno uticaja Beograda i Zagreba, Tuđmana i Miloševića. Meni je drago da sjedim ovdje u ovom društvu, da možemo pričati. Čitavo vrijeme u svim narodima je bilo jako čestitih ljudi, ali nažalost Beograd i Zagreb, odnosno Milošević i Tuđman su činili to da se stvore nacionalne strukture. Moram navesti još jedan primjer. Kada je formirana HDZ u Sivši, na Tešanjskoj opštini, ja sam dobio zadaću da ispred SDA Tešanj odem da govorim na tom skupu. Bilo je lako govoriti gdje je većina Muslimana, a u Sivši su uglavnom Hrvati. Svi će se sjetiti, bilo je tada pristupnica, na jednoj strani ime i prezime a na drugoj 10 vrijednosti za koje će se SDA zalagati. Rekao sam im da je ovo to za šta će se zalagati SDA. Pročitao sam 10 principa i dobio sam veći aplauz nego bilo ko iz Zagreba ili Sarajeva iz HDZ. Običan čovjek u Sivši shvatio je te principe kao svoju vrijednost. SDA se od početka zalagala za demokratizaciju, bez obzira ko je koje nacionalnosti, da se kroz stranku svi mogu politički boriti za svoje ciljeve.

HK: Izetbegović je, kad je stvarao stranku, rekao da je to stranka „muslimanskog kulturnog kruga“.

OB: Ali i ovo je činjenica. Nije to samo u Tešnju bio Nikola Penava. Gospođa Kaća Temimović u Olovu je bila u Izvršnom odboru SDA. Od početka je to vrijednost bila, a šta se kasnije izgubilo to ne znam.

RK: Možda je zanimljivo da se uključimo. Još jedan detalj, kada su se „dijelile karte“ nakon pada Berlinskog zida, o tome kako bi Jugoslavija mogla da izgleda, nama je iz Beograda ovdje nametnut problem posljedica Hamdije Pozderca i činjenice da je bio predsjednik Komisije za reformu ustava koju mu srpski nacionalisti nisu nikad halalili. Vrlo dobro znamo kako je završio, nisu ga htjeli uzeti polumrtvog sa hodnika da mu spasu život. Nametnuta nam je afera „Agrokomerc“, je li mogla biti izbjegnuta ili nije, da bismo se o jadu zabavili. Treća marginalna i nametnuta afera je da dvojica lokalnih seoskih đilkoša u Moševcu, u vezi sa lokalnim vodovodom, odlaze 700 puta u Beograd da u UDB-i izmišljaju priču o tome kako političko rukovodstvo BiH ne može da razriješi vodu u Moševcu, u jednom selu, i cijela država se mjesecima bavljala oko potpune besmislice, a danas je jedan od te dvojice ugledni Dževad Galijašević, koji je na platnoj listi srpskih organizacija. To je jedan detalj koji je za ovaj razgovor možda važan. I detalj iz istorije, koji nikad nisam javno rekao: S obzirom na naše omladinske stavove, politički manifest, krajem 1989. nazvala me jedna moja drugarica i rekla da ima jedan čovjek koji bi se htio sresti sa mnom. Rekao sam: „Reci Aliji da može, gdje god hoće i kad god hoće“. Pitala me kako znaš da je Alija. Rekao sam: „Pa nema još niko u zemlji da mu se ime ne smije izgovoriti, to je samo Alija“. Alija je dolazio u prostorije omladine u ulicu Danijela Ozme 7, poslije će nas izbaciti odatle. Dva puta smo krajem 1989. i 1990. razgovarali o političkoj pluralizaciji i pitao me kako da napravi stranku. Pitao sam ga kakvu će stranku. Rekao je „bosansku, sa dominantnim muslimanskim određenjem“ itd. Rekao sam da je nazove muslimanska, a u to doba je donesen zakon o zabrani nacionalnog

političkog organiziranja, i Alija je rekao tešku rečenicu: „Lahko je tebi Rasime govoriti da je tako nazovem, nisi ti u Foči bio kao ja sedam godina“. Dakle, čovjek koji je za devet mjeseci postao šef države, u januaru 1990. je praktično još uvijek imao strah od sistema koji je zabranjivao etnički naziv političke stranke. To je, na neki način, sreća za SDA koja se prva registrirala pod tim imenom, a kasnije kada je Ustavni sud poništio taj zakon, onda su formirani HDZ i SDS sa etničkim nacionalnim određenjem, kao definiranom političkom činjenicom.

HK: Profesore Komšiću, i Kljuić i Brka su govorili o marginalizaciji Hrvata i Muslimana. Tu izrasta ideja o stvaranju i hrvatske i muslimanske nacionalne stranke. Šta je sa Savezom komunista u to vrijeme? Koliko ima unutarnjeg jedinstva, a koliko se ta nacionalna podijeljenost u društvu manifestirala u rukovodstvu Saveza komunista?

IK: To je važno vrijeme za našu historiju. Ja sam “banuo“ u Savez komunista Bosne i Hercegovine, a Ivo Cvitković me to molio. Kad je krenuo obračun u CK i kad su vidjeli da se iz Beograda vrši kampanja protiv tadašnjeg rukovodstva, on me pozvao i zamolio da uđem u CK. (On je tada bio izvršni sekretar u CK). Nisam imao veze s politikom, ali on je tražio da uđem u novi sastav CK. Rekao sam da gradim univerzitetsku karijeru i da mi nije do toga. On me upozorio da je Milošević već aktivan na prostoru BiH. Tada je Cvitković otišao u Ljubuški na tribinu i objavio da je Miloševićeva obavještajna služba radila duboko u BiH. S druge strane, njegove procjene su bile da dolazi smjena kadrova, da svi odlaze i da u budućim partijskim sazivima neće biti dovoljno Hrvata. Pod tim saznanjima ušao sam u CK. Za prvu sjednicu CK dobro sam se spremio, pregledao partijsku statistiku i utvrdio da u Savezu komunista ima 8 posto Hrvata, muslimana oko 18-20 posto, a 70 posto su Srbi ili Jugosloveni. U isto vrijeme iz Beograda je plasirana teza da su Srbi ugrožen narod. To su bile odrednice moje diskusije

na prvoj sjednici CK. Postavio sam pitanje: kako neko može tvrditi da je ugrožen kad vlada Partijom, a Partija vlada državom i svim institucijama? Moralo se otvoriti to pitanje. Takva partija nije imala budućnosti, pogotovo što su išli procesi pluralizacije iz Hrvatske, Slovenije i Makedonije. U takvoj situaciji meni Duraković ponudi da budem potpredsjednik Partije. Rekao sam Nijazu da imam uvjet za to: da moramo na prvoj sjednici koju budemo imali (na kongresu), ukinuti demokratski centralizam i partiju osloboditi za vjernike, jer neće Hrvati i Muslimani u partiju. Hrvati hoće da idu nedjeljom u crkvu, Muslimani idu petkom u džamiju, tako su im automatski zatvorena partijska vrata. Nitko od njih ne može imati javnu promociju, nema javnog napredovanja, ne možeš biti politički funkcioner. Mogli su vjernici praviti profesionalnu karijeru, ali su se morali držati daleko od politike. Insistirao sam da se to pitanje pokrene, vidio sam da se sve raspada i da partija mora imati široku bazu. Ta šira baza bio je Socijalistički savez, Savez omladine, liberalne i ostale demokratske stranke. Imali smo nešto što se moglo u demokratskom procesu objediniti, i moglo se krenuti naprijed. Međutim, Nijaz je imao razumijevanje za ukidanje demokratskog centralizma, ali za ovo drugo nije htio čuti. Međutim, podržali su me članovi predsjedništva, Krstan Malešević, Hamamdžić, Emina Kečo, Kerim Dizdar, Zlatko Lagumdžija i još neki članovi partijskog Predsjedništva. Svi su bili uz tu ideju i progurali smo to.

HK: Htio sam vas pitati, zbog odnosa u Savezu komunista. Bili ste zaduženi aktivista za Banja Luku, ali ste imali problema sa banjalučkom partijskom organizacijom. Je li se Banja Luka već tada počela odvajati od Sarajeva?

IK: Ja sam otišao u Banja Luku sa ovim mojim stavovima, koji su bili prihvaćeni u Predsjedništvu Partije. U Banja Luci je bila sazvana sjednica njihovog komiteta. To je jedna velika organizacija. Kad sam iznio svoje stavove, napali su me žestoko. Vidio sam tada da

imaju paralelnu partiju, da to nema veze sa ovim što mi hoćemo u Sarajevu. Ne mogu se sjetiti imena, predsjednik komiteta je bio Hrvat koji me najviše napao. Morao sam noćiti u Banja Luci i kada sam se sutradan vratio u Sarajevo dočekalo me pismo iz Banja Luke koje je stiglo u centralu kod Nijaza Durakovića. Napisali su Banjalučani da sam neprijatelj Jugoslavije. Poslije sam se raspitao šta je bilo s tim predsjednikom njihovog komiteta kada je krenula agresija na BiH. Čuo sam da je jedva uspio izvući živu glavu i pobjeći u Australiju. Ako je živ, tamo je, nije se vratio. Imao je pogrešne stavove i nije čudo što mu se desilo. Zaslužio je sve.

HK: Profesore Pejanoviću, vi ste htjeli reagirati u diskusiji.

MP: Možda samo da iz mojih sjećanja nešto kažem, a u vezi s ovim što je Brka govorio. Pošto vjernici nisu mogli imati društvenu i političku promociju, to je bio problem, ne samo za Muslimane nego i Srbe i Hrvate. Savez komunista, koji je imao najviše moći, zasnivao se na tome da ne može vjernik biti član Partije, to je opći društveni okvir. Ovo što Komšić priča je unutrašnja reforma bivšeg Saveza komunista Jugoslavije u odnosu na glavna društvena pitanja, pa i pitanje vjere. Hoću da kažem da se na samom tom početku liberalizacije, pluralizacije i demokratizacije na evropskoj sceni, otvorilo pitanje ljudskih prava na drugi način. Unutar toga se otvorilo pitanje vjerskih i kulturnih sloboda. Na tome su mnoge ideje nastajale za nacionalne stranke. Te ideje su bile narodu jako prihvatljive.

HK: Znači, išle su u prilog nastajanju nacionalnih stranaka?

MP: Da, išle su. Što se tiče marginalizacije hrvatskog naroda kao cjeline, ona je istorijski fakt, ali po ovom istraživanju, Stjepane, koje je pravio Dušan Bilandžić, nakon 1965. i 1966. godine, kada se organizuje veliko Savjetovanje u Mostaru, nastaje raskid sa politikom marginalizacije

Hrvata u Hercegovini, a time i u cijeloj Bosni i Hercegovini. To je bilo sistemski rađeno. Zna se šta je bilo u opštinama sa većinom Hrvata: nijedan policajac nije mogao biti Hrvat, nijedan školovani profesor, jer se tako vodila politika. Tad je to počelo da se mijenja i zahvaljujući tome, jedna plejada hrvatskih kadrova će postati rukovodioci najvećih firmi i ustanova u Bosni i Hercegovini. To je promijenilo situaciju za Hrvate, za razliku od Srba kod kojih se ništa bitno nije mijenjalo. Svi znamo gdje su Živinice, jedna lokalna jedinica, grad sa vrlo razvijenom okolinom i zaposlenim ljudima u rudnicima Banovići i Kreka. Tamo je bilo 6 posto Srba u cijeloj opštini, koja je mješovito bošnjačko-hrvatska (2/3 su Bošnjaci i 1/3 Hrvati). Na rukovodećim funkcijama, privredi, školstvu i zdravstvu, preko 50 posto su bili Srbi. Time su bili „ugroženi“ i to su izgubili.

HK: Hvala. Gospodine Kljuiću, Vi ste govorili o ekipi koju ste okupili kad ste organizirali skupštinu HDZ u Sarajevu i o problemima u vezi s tim. Došli ste na čelo stranke, ali ste imali veliku opoziciju, unutar HDZ i izvan. O tome ste pisali u svojoj knjizi. Koliko je Franjo Tuđman imao uticaja na izbor predsjednika HDZ, pa tako i na Vaš izbor? Govorili ste i o emisarima koji su dolazili iz HDZ Hrvatske. Koliko je lično Tuđman imao uticaja na izbor predsjednika i funkcioniranje HDZ u BiH?

SK: U prvi mah ja sam bio Tuđmanova simpatija. On je meni rekao da je više pročitao vrijednijih članaka u „Vjesniku“ s mojim potpisom, nego nekad u cijelim novinama. Međutim, Tuđman je bio i ostao oficir. Meni je pustio jedno vrijeme da napravim HDZ pravom strankom. Ovaj dio u Hercegovini je bio marginalan, jer mi smo dobili izbore i referendum i ja sam onda napravio konvenciju. Boban je tražio da konvencija bude u Mostaru. Došla je delegacija iz Zagreba i svi su govorili. Predsjedavao je Vitomir Lukić, da ne bih ja kao kandidat predsjedavao. Ja sam tu konvenciju dobio: 288 delegata, Miro Lasić je dobio

vlastiti glas, Milenko (a kasnije Miljenko) Brkić je dobio 1 glas, a Boban 30 glasova. Onda, kada je Šušak vidio tu situaciju, prišao je i rekao Bobanu da me zagrlj i da mi čestita. Ja sam u zagrebačkom „Danasu“ napisao jedan tekst „Judin poljubac“ i objasnio sam to. Hrvati Bosne i Hercegovine su vezani za Bosnu. Hercegovina je bila marginalizirana i za vrijeme Turske, nije imala svoju autonomnu jedinicu, jer je sjedište za Hercegovinu u Imotskom, a Bosna je bila jaka. Jajce, Derventa, Sarajevo pa čak i u Visokom gdje su Hrvati bili malobrojni, imali su sjedište u Franjevačkoj gimnaziji, gdje su djelovali fra Grgo Martić, fra Ignacije Gavran itd. Moram reći da su Hrvati voljeli Bosnu i to je bilo normalno, jer 83 posto Hrvata je iz Bosne, a 17 posto iz Hercegovine. Mi smo njih mogli pobijediti kad god hoćemo. Ja sam imao rekao: „Hoćete u Mostar? Izvolite – idemo u Mostar“. Međutim, dolazi do raslojavanja u smislu da je Karađorđevo zavijeno velom tajne, ali Karađorđevo odlučuje. Druga je stvar što je Milošević introvertna baraba, a Tuđman zadržati vojnik. Kada je krenuo na prve dogovore, ja sam mu rekao da ne smije ići u Karađorđevo. Bolje da ste išli u Pečku patrijaršiju, jer smo u Karađorđevu svi nastradali 1971. godine. Ja sam bio minoran u to doba „Hrvatskog proljeća“. Bio sam samo novinar, ali sa ostao bez posla. Ali, Pero Pirker, Savka Dabčević-Kučar, Mika Tripalo i Vlado Gotovac, braća Veselica, svi su kažnjeni, a Tuđman je bio svojeglav. Kad neko dođe na čelo jedne zemlje i partije, to se desilo u Sarajevu, pojavljuju im se vrazji snovi, da su oni Mesije i da su Božije određenje. Svi vole klimoglavce, a takvih je more. Jedan broj članova Saveza komunista je prešao u nacionalne partije 1990. godine. Ja sam bio jedan od rijetkih koji nikad nije bio član Saveza komunista iako su mi to predlagali. Kolege su bile ljubomorne, jer su znale da ako me izaberu da ću biti sekretar. Sarajevo je pogriješilo jer je Sarajevo jedino imalo multinacionalni kapacitet. Nije imalo ni Grude ni Pale. To su selendre. Ali Sarajevo je, upravo zbog ovog određenja muslimanskog kruga, da se inovjerci ne proganjaju, ali ne dati im u vlast, pogriješilo.

HK: Početkom 1992. ste podnijeli ostavku na funkciju predsjednika HDZ pa ste onda obavljali dužnost v.d. predsjednika. Razišli ste se sa Tuđmanom i čak ste imali jedan pokušaj, a u knjizi pišete o tome, kad su Vas pokušali otrovati. Iz bolnice u Sarajevu, uoči referenduma, pišete pismo Tuđmanu u kojem tražite od njega da iskoristi svoj autoritet i nagovori Hrvate u BiH da izađu na referendum i glasaju za neovisnost BiH. Da li to pokazuje da je doista Tuđman bio ključni igrač u svim procesima unutar HDZ BiH?

SK: U kasnijem dijelu, poslije konvencije, ja sam prepisao Tuđmanov Statut. Kad smo pravili HDZ uzeli smo njegov Statut, malo izmijenili, a to je statut kao iz Sjeverne Koreje: Kad predsjednik umre, još je uvijek predsjednik, do neke konvencije. Vidio sam da imam apsolutnu većinu u Širokom Brijegu, iako je Zagreb zakazao taj sastanak. Međutim, to je 2. veljače 1992. i barikade su već diljem Bosne i Hercegovine. Moji ljudi iz Banja Luke, Bihaća, Šamca, Bosanskog Broda i Dervente rekli su: „Predsjedniče, uz tebe smo, ali idemo da stignemo do Sarajeva barem za vidjela“. U salu ulaze ljudi „četrastih glava“, koji će tražiti da glasaju, a ja ću reći da mogu samo članovi i onda će neko od njih reći da je robijao 14 godina zbog hrvatstva (a nije robijao zbog toga nego zbog kriminala). Da bi izbjegli tu neugodnu situaciju, a i osjećao sam se slabo odjednom. Dok sam išao dolje pripremio sam se da ne jedem, ali pio sam puno kafa i čajeva. Šušak je poznati egzekutor, ubio je Paradžika i njegovih 5 saradnika ubio na putu Zagreb-Karlovac, i generala Kraljevića je ubio, pa je ubijen i taj što je njega ubio, i snajperista koji je ubio ubojicu je nastradao u nesreći. Ja sam znao da je to tako, i u jednom trenutku ja sam rekao da podnosim ostavku, ali da oni ne mogu nastaviti sastanak, bio je neki pravnik iz Lištice i rekao da se mora prekinuti iako je Boban htio nastaviti sastanak i da donesu odluku da ne izađu na referendum. No, 15 dana nakon toga će otići u Livno i napraviti nekakvo „Livanjsko pitanje“ i tražiti trojednu Bosnu i Hercegovinu. Bošković,

predsjednik Komisije za provedbu referenduma, je odbio njihov zahtjev iz formalnih razloga, uz obrazloženje da je podnesen izvan dozvoljenog roka. Ja sam napisao Tuđmanu pismo i objašnjavao mu. U to vrijeme je u Sarajevo došao predsjednik srpske vlade Božović, koji je rekao: „Ako ne budete slušali, nećete imati šta jesti“. To sam napisao Tuđmanu i rekao sam mu: „Vi sada recite da će Hrvatska nahrani nas, da ne zavisimo od Beograda“. Kad je pročitao to pismo Tuđman je rekao: „Kaj će mene neko podučavati o politici“. Ali, pred smrt je bio jako razočaran. Ivić Pašalić je napravio jedan blok da se ne može Tuđmanu prići. A Šarinić, jedan diletant, bio je obični kurir u korespondenciji između Tuđmana i Miloševića, a kad je Tuđman bio bolestan napisao je knjigu „Moji razgovori s Miloševićem“. To je došlo do Tuđmana. Canjuga, jedan nastavnik za našu djecu u Njemačkoj, koji je za naše prilike bio imućan, oženio jednu Ruskinju, vratio se u Hrvatsku, i Tuđman ga imenuje za gradonačelnika Zagreba i predsjednika NK „Dinamo“. Tuđman promijeni ima kluba u HAŠK „Građanski“. Ja mu objasnim da ne može HAŠK „Građanski“ iz ideoloških razloga, ali ne može ni u Evropi biti prepoznatljiv: Ne može se skandirati, jer ima tri diftunga. Onda je on izmislio „Croatia“. Tuđman je pred smrt, a Canjuga nema vremena da čeka, i četiri dana pred smrti objavio odluku da se vraća naziv kluba „Dinamo“. I to stigne do Tuđmana. Tako da je on strašno razočaran umro. Danas se mnogi hvale bliskošću sa Tuđmanom, ali to je samo zbog toga što je to dobra ulaznica, jer nemaju osobne vrijednosti. Sreća za Hrvatsku je Plenković. Hrvatska će izaći na zelenu granu. Bosna neće ni za 50 godina. Zašto? U Bosni je izgubljena siva masa građanske klase i evropejstva. Došli su primitivci, koji se međusobno vežu preko djece da ostaje kapital u cjelinu. Nemamo prijatelja u svijetu, jer nemamo državnika. Migrante nam gura Srbija i to organizirano preko Drine i Dodik ih šalje nama u tri kantona. Da imamo državnika, predsjedavajućeg Predsjedništva, upozorio bi Srbiju i prekinuo odnose sa Srbijom. Kad Srbija ne bi mogla izvoziti u BiH hranu i imati Telekom ovdje, drugačije bi bilo. Ni u

jednom slučaju u Bosni nema evropskog i građanskog potencijala. Ima pluralizma, ali to je sve u 5 deka.

HK: Nesporno je da je Tuđmanov uticaj važan i na funkcioniranje HDZ BiH. Gospodine Brka, SDA je stranka koja se najvećim dijelom orijentirala na Muslimane u Bosni i Hercegovini, ali je imala ogranke i izvan BiH, u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori. Da li je bilo nekih većih uticaja iz drugih centara na funkcioniranje SDA BiH? Šta je sa tzv. „zagrebačkim krugom“?

OB: Vrlo značajnu ulogu u formiranju SDA je imao „zagrebački krug“, sa Salimom Šabićem na čelu. On je bio ugledan građanin Zagreba i sagledavao je situaciju realno. Kad je Izetbegović izašao iz zatvora i kad se nije moglo u Sarajevu pričati kao u Zagrebu i Sloveniji, on je bio česti gost u džamiji u Zagrebu upravo na poziv gospodina Šabića. Tako je zagrebački krug značajno uticao na formiranje SDA, kao i na širenje programa od Hamburga do Skopja. Ja to znam jer sam zajedno s njima radio taj posao. Htio bih objasniti zašto je Tešanju u to vrijeme bio značajan centar SDA. Znali smo šta hoćemo, ali smo znali da ne možemo biti centar Jugoslavije, Bosne i svijeta, ali da možemo pripomoći. Imali smo dobru ekipu ljudi, koji su jaki za državu. Na primjer, rahmetli Senad Hodžić, za kojeg tvrdim da je ubijen 1991. godine, 10 dana pred kongres SDA u saobraćajnoj nesreći kod Visokog. Njegova uloga u osnivanju SDA je vrlo značajna. Prvi čovjek s kojim smo Irfan Ljevaković i ja pričali o osnivanju SDA bio Senad Hodžić, tada sekretar partijske organizacije u fabrici „Pobjeda“. Shvatio nas je i odmah prišao SDA i na moj prijedlog je na osnivačkoj skupštini izabran za predsjednika SDA Tešanju. Imali smo još i braću Ajanović, doktor Ekrem i Enver i Mehmedalija; Mirsad Ćeman je u to vrijeme bio pravnik u Tvornici svjećica i ušao je u SDA. Odigrali su važnu ulogu. Nismo radili samo u Tešnju, nego u Tesliću, Doboju, Maglaju, Tuzli. Prvi moj kontakt sa

Izetbegovićem je bio u Tuzli, u dvorani Mejdan. Prišao mi je poslije mog govora i zvaio me u Kakanj, u Visoko i tako sam ušao u politiku van Tešnja.

HK: Očito imamo situaciju da je Sarajevo centar gdje je bilo sjedište funkcioniranja SDA. HDZ je imao centar u Sarajevu, ali je bilo dosta uticaja iz Zagreba. Profesore Komšiću, kakva je situacija sa Savezom komunista? Imali smo 14. kongres SKJ koji se raspao, demokratski centralizam se poništava. Šta SK BiH hoće poslije 14. kongresa i raspada SKJ? Da li je izlaz u kontinuitetu ili diskontinuitetu? Tada ste u svom *Dnevniku* pisali o predizbornom programu i napisali ste da mislite da Savez komunista BiH mora napraviti diskontinuitet sa dotadašnjom partijom i da se na ideje o suverenitetu i integritetu mora dodati neki sadržaj, nova politika u kulturi, školstvu i zdravstvu. „Da bismo to postigli moramo napustiti politiku postojećih državnih institucija o tim problemima“ te da to u izbornoj kampanji moramo napadati. Šta znači u izbornoj kampanji početi napadati postojeće državne institucije?

IK: Prvo što se tiče kongresa. Ja sam bio protiv toga da SK BiH uopće sudjeluje u tom 14. kongresu. Tražio sam od Predsjedništva partije da sazovemo naš kongres i donesemo radikalne odluke, da izdvojimo BiH iz Jugoslavije i proglasimo samostalnu državu, da tražimo neutralnost BiH i zaštitu pod zastavom UN. Ne moram vam ni reći kakva je bila reakcija Nijaza Durakovića, a naša delegacija je otišla na kongres. Ja nisam otišao i gledao sam to na TV, iako sam kao potpredsjednik Partije trebao biti u prvom redu. Podsjetit ću vas na Nijazov govor, nakon što su Slovenci napustili kongres. Rekao je svima: „Izvolite vani“ i dobio je najveći aplauz. BiH delegacija se podijelila u Beogradu: ovi koji su bili na liniji demokratizacije (Zdravko Grebo, Nijaz Skenderagić, Muhamed Abadžić, Krstan Malešević i drugi) napustili su Beograd i vratili se u Sarajevo. Došlo je do sukoba oko toga unutar nas. Vidjelo se da je to Miloševićeva režija. Nakon Nijazovog pokazivanja

vrata i velikog aplauza koji je dobio, Ivica Račan izvodi hrvatsku delegaciju i naši ostaju sami. Nakon toga se kod nas forsira nastavak kongresa. Podnio sam Predsjedništvu Partije rezoluciju protiv našeg odlaska na nastavak 14. kongresa, jer se partija raspala. Nema više te partije. Trebamo restrukturirati staru partiju i formirati novu, Demokratski Savez komunista, i početi brinuti o BiH, da izbjegnemo rat. Pisao sam u svom dnevniku da će doći do rata. Cijelo vrijeme smo imali problem. Nijaz Duraković se držao čudno. On je bio uvjereni komunista i nikad to nije promijenio. U tome je ostao dosljedan. Ja sam za njega govorio da je posljednji boljševik, bio je vrlo konzervativan u toj fazi. Jedna grupa nas liberalnijih smo tražili promjene, ali on se držao vojske i vjerovao je u vojsku. Kada je JNA napala Sloveniju, on sazove konferenciju za štampu i napadne vojsku, ne zato što je napala Sloveniju nego zato što je nije pobijedila za tri dana.

HK: Vi u svom *Dnevniku* spominjete razgovor sa rukovodstvom Saveza komunista iz JNA. Zanimljivo je da je u saopćenju poslije sastanka navedeno da dva rukovodstva imaju identične stavove o društvenim pitanjima i problemima. Vi u knjizi kažete da ste se tu razišli. Poslije tog saopćenja niko nije reagirao. Zašto? Je li to bio neki strah? Jeste li se plašili vojske?

IK: Taj sastanak je bio 8. marta 1990, a mi zakazali izbore u aprilu. Stranke su formirane, višestranački je sistem. Prvo smo o nastavku kongresa razgovarali sa delegacijom iz Slovenije. Slovenci su rekli da nema ništa od toga, iako je Nijaz Duraković stalno insistirao da mi nastavimo kongres. Nakon toga su nam, bez najave, upala tri visoka oficira JNA: admiral Šimić, predsjednik Saveza komunista u JNA, admiral Brovet, Slovenac, i general Simeon Bunčić, koga sam upamtio po tome što je imao obrijanu glavu; izgledao je strašno. Za admirala Broveta mislim da se nikada u životu nije nasmijsao, tako je izgledao. Šimić je bio vrlo komunikativan, gospodin koji nije imao rigidni generalski

stav. Htjeli su da odgodimo izbore, a oni će napraviti vojni udar. Pitali su nas da li smo mi kao partija spremni da držimo vlast poslije udara, a oni mogu spriječiti demokratske promjene i u Sloveniji i u Hrvatskoj. Rekli su da im treba partija koja će držati vlast. Ne može vojska držati vlast, šta će svijet reći i tako dalje. Pitaju nas da li smo mi za to. Sreća, Nijaz nije bio tu, on je bio otišao na proslavu Osmog marta sa ženama. Kad se vratio bio je totalno pijan i nije mogao pozdraviti Šimića, promašio mu je ruku prilikom pokušaja pozdravljanja. Meni je obraz otpao gledajući tu scenu. Sada svi očekuju šta ću ja kazati, jer sam ja potpredsjednik Partije. Rekao sam im da to ne može tako, i da će me morati ubiti ako to pokušaju. Podržao me je Zlatko Lagumdžija, koji je također bio mlad, i bez ikakvog ranijeg iskustva u partijskom rukovodstvu. I on je rekao: „I mene ćete morati ubiti ako to pokušate“. Nas je tu malo bilo (možda je s nama još bio i Karlo Filipović, ne sjećam se dobro). Taj razgovor je bio težak, dali smo im do znanja da nećemo u tome učestvovati.

RK: Da malo još nešto dodam na ovo što je Stjepan rekao. Dakle, 1990-ih godina, kad se formiraju stranke, formira se Savez reformista. Nijaz mi je pričao da je Marković po njega poslao helikopter u Igalo, i dogovorili su da Nijaz bude predsjednik Reformista, da sve reformiste BiH okupi u jednu stranku. Nijaz je pristao na to. Znamo zbog čega i koga, se desila dramatična promjena, to je eliminirano i formira se Inicijativni odbor Reformista na čelu sa profesorom doktorom Džemalom Sokolovićem. Taj trenutak je vrlo značajan. U tom momentu, beogradska UDBA je svjesna da u Bosni mora igrati sa Bošnjakom. Sokolović je profesor, doktor, intelektualno izgleda. Svi koji smo se bavili politikom znali smo kakav je kraj te priče. Džemal Sokolović prihvata igru „zeca trkača na kratke staze“, ne znajući da će tu stranku preuzeti Nenad Kecmanović. Ja od prvog dana do krajnjih granica sam bio

protivnik Reformista, jer sam znao, a tada sam to nazvao Stranka obrijanog četništva. Vidio sam o čemu se radi, a to što masa naših glumaca, pjevača i foliranata nisu imali pojma pa krenuli masovno za tom kao demokratskom, evropskom strankom, to je njihov problem. Uvrijeđena mlada, Džemal Sokolović, je ispao „levat“ i tada ga generali uzimaju i formiraju Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju, kao posebnu komunističku jugoslovensku stranku i on postaje predsjednik stranke Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju, dakle najrigidnije stranke komunista JNA. Danas je Sokolović ugledni šef dijaloga i moderni demokrata, iako je tada zastupao ideju Čaušeskog. To su bila vremena kada je reformistima izigran Ante Marković, Bosna opljačkana i pripremljena za uništenje. Ključna stvar je transformacija armijskih oblasti, koja je naređena iz Beograda, kada je ukinuta sarajevska armijska oblast. To je tada bila Velika Srbija, što je prvi problematizirao u javnosti Stjepan Kljujić. To su bila zanimljiva dešavanja tog vremena.

SK: Pet korpusa JNA je bilo u BiH: Milan Torbica u Trebinju, Janković u Tuzli, Uzelac u Banja Luci, Kukanjac u Sarajevu i Milivoje Pantelić u Mostaru. Kakva je to armija? Pa ja sam se borio s njima. To je jako opasno. Najgore je što u Sarajevu nije bilo ideološkog otpora tom procesu. Našli su tada Sokolovića, profesor na fakultetu, voli da govori! Vratio se sada, došao je ovdje i opet nešto tumači. Kod nas nema kazne za izdajnike. U nas čovjek promijeni ime, naciju, proda oca – i dalje figurira.

HK: Očito imamo još stvari o kojima možemo pričati.

IK: Da dodam još u vezi sa sastankom sa delagacijom SK iz JNA. Bilo je to dramatično. Nude nam da prihvatimo formiranje nove partije pod njihovom kontrolom i da odgodimo izbore. Mi izbore odgađamo za oktobar. Vojska je prijetila. Nije bilo jednostavno. Nude

nam pojedinačno članstvo i paralelnu organizaciju. Suprotstavio sam se tome i pitao: „Kakvo pojedinačno članstvo“? Rekli su da iz svih stranaka ljudi mogu ulaziti u novu organizaciju, a ostati u postojećim strankama, ali da budu pojedinačno članovi Pokreta za Jugoslaviju. Tvrдио sam da takva organizacija ne može funkcionirati.

OB: Meni nije nešto jasno kad je Marković u pitanju. Ja ga priznajem kao ekonomistu i kao predsjednik Vlade je neke stvari dobro uradio. Kad je formirao stranku, dobro se sjećam da je na Kozari to bilo, taj dan u Donjem Vakufu mi imali osnivanje SDA. Ja sam tad, parafrazirajući sam sebe, rekao da je kičma BiH muslimanski narod koji je obespravljen. Sutradan me sva begradska štampa napala da sam dušman države. Ja i sad tvrdim da je Marković pogriješio sa fomiranjem te stranke na Kozari, jer on nije mogao da utiče na izbore ni u Hrvatskoj ni Srbiji, jer su već održani i samo je mogao nanijeti štetu u Bosni. To mi nikako nije jasno da je sebi to dozvolio.

MP: Ja sam htio unijeti nekoliko momenata u ovo s Antom Markovićem. On je u julu 1990. godine kao jugoslovenski premijer s velikim rezultatima, imao ugled, i inicirao je da govori na narodnom zboru 27. jula na Kozari na Dan ustanka u Bosni i Hercegovini. Razumljivo da je tada za tu vrstu aktivnosti, Socijalistički savez bio zadužen, on je vodio te proslave i događaje, i bio je domaćin tom činu. Prije dolaska na Kozaru, gdje sam ja kao predsjednik SSRN Bosne i Hercegovine bio domaćin, bio je skup privrednika u Prijedoru iz te regije. Govorili su o stanju privrede i razvoju, a nema govora o ratu i opasnostima koje dolaze. On je na to dao zanimljiv osvrt. Da je bogdom po tom i išao, ali su ga eliminisali, najviše Milošević, a potom Tuđman. On je na Kozari govorio hrabro, da Jugoslavija ima budućnost, da treba ići kolosijekom reformi. U svom konceptu je imao ideju da taj reformski pokret ujedini sve ljude koji hoće tu reformu. Ja nisam tada znao da je slao po Nijaza helikopter u Igalo da dođe na Kozaru, o čemu je Rasim

Kadić sada govorio. On je zaista mislio da treba formirati jedan reformski front za cijelu zemlju, koji bi sve to prevazišao. Mogao je znati već tada za pripreme razgovora između Miloševića i Tuđmana u Karadžićevu, koji će biti postignut u martu 1991. godine. Za mjesec-dva je naglo preokrenuo i išao je samo na stranku. Nešto od toga sam slušao od ljudi, nema pisanih izvora. Nametnuli su se neki naši bosanskohercegovački univerzitetski profesori i naši kulturni radnici, koji su imali tezu: „Nemojte nipošto taj front raditi sa Savezom komunista BiH“. On je to prihvatio. Poznato je da su protiv saradnje sa SKBiH osobito bili glasni Nenad Kecmanović, Džemal Sokolović, Zoran Pajić, Sejfudin Tokić i neki drugi. Imali su odnos totalnog nepovjerenja prema Savezu komunista. S time je on otišao na običnu stranku i završio je tako kako je završio. U razgovorima na Kozari ja sam kao predsjednik Demokratskog socijalističkog saveza podržao koncept ujedinjavanja reformističkih snaga u Jugoslaviji. Međutim, Ante Marković je za mjesec ili dva sve preokrenuo i išao na formiranje stranke *Saveza reformista u Bosni i Hercegovini*. Time je odustao od sveopšteg reformskog pokreta za cijelu Jugoslaviju.

HK: Da li je i DSS imao nepovjerenje prema Savezu komunista?

MP: U doba pluralizacije to je išlo postupno. Strukture koje su bile aktivističke u SRN su one koje su vezane za mjesne organizacije, tu je bilo ljudi koji nisu bili članovi Partije i pripadali svom vjerskom i nacionalnom krugu, i tu nije bilo ni straha ni nepovjerenja, nego su ljudi razmišljali na svoju odgovornost šta može biti u toj novoj historijskoj situaciji za BiH dobro i kako možemo izaći i u pluralizaciju i očuvanje mira. Nije bilo ni prema nama, kao Socijalističkom savezu koji se transformiše u stranku, nepovjerenja od strane reformiranog Saveza komunista. Ušli smo u zajedničku pripremu izbora i imali smo koaliciju i zajedničke liste, i bilo je nekog uspjeha. Taj problem se kod nas, a ni kod reformisanog Saveza komunista, nije javio u oštrijoj formi, kao što se javljao kod reformista.

HK: Još samo jedno pitanje za Rasima Kadića. Da se nadovežemo na ovo o čemu je profesor Pejanović govorio, predizborne koalicije i saradnja. Kako SSO Demokratski savez ulazi na izbore 1990.? Slogan je bio „Naše su ruke čiste“. Sjećam se novinarke u listu „Danas“ koja se šalila da su omladinci uzeli abdest i da su im zato ruke čiste.

RK: Najkraće rečeno, mi smo originalni, pod uticajem Berlinskog zida i Slovenije, i mog boravka u Beogradu i povratka u Sarajevo. Ja sam sa Enverom Čauševićem bio urednik lista „Valter“, koji je zabranjen nakon šest brojeva. Čak i to imam u svojoj disidentskoj prošlosti. Bilo je logično da idemo prema stranci. Rekao sam već da su me izbacili s Nijazovog kongresa. Savez komunista je bio prespor za ono što smo očekivali. Mi smo išli brže. To nije bilo jednostavno. Imali smo i mi svoj kongres sredinom 1990. i bilo je gotovo „bara–bara“ da li omladinu transformirati u političku stranku, sada i formalno. Do tada je bila samo priča da se trebamo transformirati u stranku. Kongres je trajao čitavu noć, i sjećam se da su već bili emisari, predvođeni predsjednicom organizacije gradske omladine Sarajevo, koja je na kraju završila negdje na Palama. Sjećam se uvaženog demokrate Nevena Anđelića, sada liberala, koji je bio žestoki protivnik, sa najdubljim tradicijama Jugoslovenske narodne armije i Saveza komunista – Pokret za Jugoslaviju, koji je cijelu noć lobirao da, prvo, ne idemo nikako u političku stranku, a drugo, da na čelu te stranke ne budem ja personalno, jer sam za njih već bio musliman. O tome se malo zna. On je sada ugledni doktor nauka, koji nama iz Londona drži predavanja. Da ne zaboravimo, to je 1990. godina. Mi smo pobijedili. Omladina se odlučila da ide na izbore. Da budem pošten, slikali smo neku djecu i taj slogan „Naše ruke su čiste“, ne znam ni ko je smislio taj slogan, ali ponosni smo da nam je pjesmu za izbore 1990. godine napravio Rambo Amadeus. To je bila originalna priča, a najznačajnija stvar u mojoj političkoj karijeri na koju sam ponosan iz tog vremena,

je činjenica da sam, iako je sve bilo pripremljeno, pa čak i moji ljudi su bili zainteresovani za to, odbio koaliciju sa Reformistima, na jednom razgovoru koji je izgledao otprilike ovako: ja sam imao sastanak, pošto je u našim prostorijama bilo desetak malih stranaka, poput Stranke mješovitih brakova, Stranke Jugoslovena i drugi. Ključna stvar su Nenad Kecmanović i Rasim Kadić. To je okosnica. Kecmanović kasni 15 minuta da bi pojačao utisak, neprimjereno, ali želi da pokaže ko je gazda. Kad je došao i rekao da možemo početi, ja sam ustao i otišao i vratio se za 15 minuta i rekao: „Sad možemo početi“. Tražio je od mene da idemo u koaliciju, jer imamo slične programe. Rekao sam da nam programi nisu slični, ali pod pretpostavkom da jesu, imam pitanje: „Zbog čega ste uopće formirali političku stranku“. On je rekao da se uključimo u Reformiste jer su nam programi slični. Ja sam rekao: „Ako su nam programi isti ili slični, zašto se vi ne priključite nama“. To je kraj sastanka i to je najznačajnije šta sam uradio u političkom životu. Jer, da sam otišao na tu stranu, bila bi to prljava istorija.

HK: Vidimo da imamo različitih raskola unutar stranaka i različitih stavova, mišljenja i ideja. Gospodine Brka, kako je bilo u SDA? Da li ste imali ljude koji su svi razmišljali jednako i sjećate li se nečeg što bi pokazalo da ste imali ljude koji su ušli u stranku, ali suštinski nisu bili dio stranke?

OB: Svaka velika stranka je imala slične probleme. Toga je bilo u SDA. Danas sve stranke, osim HDZ i SDS i Saveza komunista, su nastale iz SDA, na neki način. Ja ne znam s kojim ciljevima su svi ti ljudi ulazili u stranku. Vjerujem da je na početku bilo puno čestitih ljudi, sa čestitim namjerama, koji vole državu BiH. Često me pitaju je li SDA učestvovala u razvaljivanju Jugoslavije. Mi je nismo mogli spasiti ni razvaliti. Zna se ko je razvalio Jugoslaviju. To nije mogla SDA i da je htjela, a nije htjela. Zalagali smo se za Jugoslaviju. Mi smo 10. juna 1991.

imali konferenciju u Domu policije i rekli smo tada u izjavi za štampu da ćemo se zalagati za Jugoslaviju, a boriti za Bosnu.

HK: Je li bilo ljudi na visokim pozicijama unutar stranke koji su radili protiv interesa stranke?

OB: Pa naravno. Bilo je onih koji nisu bili u stranci, ali su htjeli da se pitaju u stranci. Na primjer, Mahmutćehajić. On je htio da se pita, ali nije mu moglo proći šta je mislio u stranci.

HK: Posljednji krug pitanja, ali molim vas vrlo kratko, nemamo više vremena. Vezano je za kraj razdoblja o kojem govorimo. Da li je rušenje komunizma nužno dovelo do rušenja Jugoslavije?

SK: Problem rušenja Jugoslavije nije zavisio ni od Bosne ni Hrvatske ni Slovenije. To je koncept srpskog nacionalizma, a i fašizma, ja bih rekao, koji nije promijenjen ni izliječen do danas. Samo Vučić ima dječije lice i jedan dan priča prozapadnom, a drugi proistočno, ali ne može izbrisati da je pucao na nas, šta je govorio koliko Muslimana treba ubiti za jednog ubijenog Srbina. Režim u Beogradu je srušio Jugoslaviju onog trenutka kad su u Kosovu smijenili predstavnika Rizu Sapundžija i doveli Sejdu Bajramovića, koji je postao sinonim patuljka. Pa su Krunića u Vojvodini promijenili i mislili su da će imati većinu u Predsjedništvu. No, tu ih je iznevjerio Bogićević, pa je ostalo 4:4 u Predsjedništvu. Inače bi oni napravili vojni udar i likvidirali pet hiljada značajnijih ljudi i vladali. Ostali dio Jugoslavije, osim Slovenije nije spremno dočekao tranziciju. Samo Slovenci su bili homogeni, jer su tamo i Drnovšek i Kučan i Dolanc bili isto. U Hrvatskoj je vladala srpska linija (Dragosavac, Stojčević, Milka Planinc, Baltić). U Bosni, kad je Milan Uzelac završio poslove, dao je Durakoviću, koji nije imao ni snagu ni podršku. Duraković je bio za sekularnu građansku državu, ali nije imao snage za to, a to je Lagumdžija iskoristio i rasturio sve. Lagumdžija je zadržao vladavinu objekata

Saveza komunista i rentao ih. Tako je ucjenjivao ljude, ovo traje 30 godina i postoje ljudi koji skromno žive i znao je reći profesoru Tihom, mom drugu: „Izađi iz Republikanaca i bit ćeš rektor“. Druga je stvar što sam ja otišao kod Hasana Muratovića i riješio to. Dakle, SDP je živio na bonitetima iz prethodnog režima, uz podršku Alije Izetbegovića, koji im nije to oduzeo. Nova država nije imala ni multinacionalnu ni sekularnu ideju. Nikad Alija nije rekao „multinacionalna država“. A nije imala ni ono što su zemlje istočne Evrope provele u tranziciji: restitucija i lustracija. To su dva kapitalna momenta. To je provela Poljska, Mađarska, Češka pa čak i Rumunjska, a mi ni jedna zemlja na Balkanu nismo.

HK: Gospodine Brka, šta Vi mislite o ovom odnosu: Raspad komunizma i rušenje Jugoslavije?

OB: Bez vjetrova koji su već puhali po Evropi ne bi došlo do rušenja SKJ. To ove nove demokratske snage, bez te opšte atmosfere u Evropi i svijetu, ne bi mogle izvesti. Hoću da pomenem još i dva čovjeka koji svakako zaslužuju pažnju, a ne spominju se. U buđenju nacionalne svijesti, veliku ulogu je odigrao Mustafa Ćeman, kad je 1970-ih godina vratio u javnost ime Muse Ćazima Ćatića. I veliku stvar je uradio Alija Isaković sa svojim „Biserjem“. Te dvije stvari su vrlo važne da se pomenu u kontekstu nadolazećih stvari poslije toga.

MP: Ovo pitanje je vrlo direktno. Možda se ne može sve svesti na to je li postojanje komunizma znači postojanje Jugoslavije i nestajanje komunizma nestajanje Jugoslavije. To su dvije različite društvene sfere. Koliko sam se ja time mogao baviti kroz neka istraživanja, stoji teza koju je iznio Brka. To je da su globalne promjene u svijetu i Evropi i pad koncepta socijalističkog uređenja društva, omogućile ili bile vjetar koji je donio u Jugoslaviju nešto novo i to novo je politička pluralizacija društva. Mi smo imali samoupravno društvo, ali nismo imali politički pluralno društvo. Kardelj je na

tome radio, ali je tu stao. Kad je to pitanje došlo u Jugoslaviju, ono se moglo rješavati demokratski, pa da ostane i mir i pluralizacija i da se formiraju različite političke partije. Međutim, ubrzo su se formirale nove koncepcije. Čak i prije nego što je to pitanje došlo do nas, jedna od koncepcija je bila zaokružena, što je dosta lijepo objašnjavao profesor Komšić. To je koncepcija ne Jugoslavije nego Velike Srbije, a branila se tezom očuvanja Jugoslavije. Savez komunista Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem 1987. stvara koncept koji ne bi uspio samo ideološki zato što je Milošević sa jedne društvene, socijalističke platforme otišao na nacionalnu, nego su oni unutar odnosa u Jugoslaviji pridobili JNA. Stjepan je to dosta dobro naznačio. O tome mi u Bosni i Hercegovini još nemamo nijedno ozbiljnije istraživanje. Šta znači da su pridobili JNA? Ja potičem iz srpskog naroda, dio sam tog naroda i znam da je podjela oružja pripadnicima srpskog naroda počela tokom 1991. godine. Ja mislim da je trećinu do polovine običnog srpskog čovjeka, seljaka, JNA „stisla“ i mobilizirala, ali ne samo mobilizirala nego su otišli i dalje: „Udri po BiH, ruši državu BiH“. Idejni nosilac takvog odnosa prema državi Bosni i Hercegovini bila je Srpska demokratska stranka. Jer, mi smo bili jedini ostali u raščišćavanju odnosa kad nema Jugoslavije i kada su se osamostalile Slovenija i Hrvatska. Tačno je da je Tuđman pristao na Miloševićeve prijedloge o podjeli Bosne i Hercegovine. Čudo se dogodilo da je BiH uspjela da sebe iznutra organizuje, odbrani i opstane. Čudo odbrane Bosne i Hercegovine nastaje sa provođenjem referenduma 29. februara i 1. marta 1992. o suverenom statusu države Bosne i Hercegovine, zatim popunom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u junu 1992. godine kadrovima iz reda srpskog naroda: dr. Nenad Kecmanović i dr. Mirko Pejanović. Potom sa formiranjem Armije Republike Bosne i Hercegovine koja je vodila odbrambeno-oslobodilački rat.

HK: Rasime, kako iz ove perspektive gledati na 1990. godinu?

RK: Vrlo ću kratak biti i unijeti novu tezu. Ono što mi tada nismo vidjeli je pad Berlinskog zida. Potcijenili smo ga, jer smo bili zabavljeni o sebi. Suštinski je to trenutak kada je slomljen socijalistički lager, a Tito je već bio mrtav i nije se mogao odbraniti, a ni država. Otvoreno treba reći, nije to nikad bila Jugoslavija. To je bila kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, samo malo drugačije organizirana za vrijeme Tita. U momentu kad je trebalo ponovo presložiti karte, vratilo se sve na početne postavke. Za Titovih 50 godina vladavine imamo nekoliko novih činjenica. Prva je da su Bošnjaci ili Muslimani, već bili pomalo narasli u institucionalnom i obrazovnom pogledu, pa i političkom. Narasli su i Albanci na Kosovu, Crnogorci. Ključ je „oko hodžinog jorgana“ – to su Bošnjaci u Bosni. Da njih nema, priča o Bosni bi se završila za pet minuta. O tome nema dilema! Ono što je Milošević shvatio je da je ponuđen istorijski sporazum (Zulfikarpašić i Muhamed Filipović s Miloševićem), koji je Alija bio odobrio i nije mi jasno šta se desilo na njihovom povratku iz Beograda. To je trenutak koji mi je nejasan u istoriji.

SK: Ja sam svjedok toga. Omer Behmen i Safet Isović su srušili Istorijski sporazum.

RK: Neko ga je srušio. To je druga tema. To je jedan koncept. Drugi koncept je nezavisna država, u koju Alija nije smio krenuti dok nisu krenuli Hrvati i Katolička crkva, koja je stala iza tog koncepta. Milošević je znao da su Bošnjaci narasli, a nije odigrao kako treba. Potcijenio nas je. Tuđman, mislim da nikad nije naučio da su Bošnjaci narasli kao narod, i još uvijek njegovi učenici pojma nemaju o tome da je ovdje narastao potpuni narod koji, za razliku od Srba i Hrvata, nema alternativu i nema izbora i neće da se iseli, neće da se preda, da se pokrsti i ne preostaje mu ništa drugo nego da se bori za jednu jedinu državu koju ima,

a to je Bosna i Hercegovina. Koliko će to trajati, to je druga priča. Tuđman i Milošević su se zeznuli. Oni su mislili da je ovo sporazum Cvetković i Maček. Nisu kalkulirali 50 godina Titovog perioda, kada su Muslimani ipak narasli. Mislim da su naučili lekciju ili da još uvijek uče lekcije.

HK: Profesore Komšiću, za kraj: Šta je Bosna dobila, a šta izgubila, iz današnje perspektive, promjenama 1990-ih godina?

IK: Nije teško to kazati. Sve što smo dobili je faktički zasnovano na gubitku. Izgubili smo sve i dobili smo ništa, i to je najkraći odgovor. Ovdje su bitni konteksti o kojima smo govorili. Raspad Savez komunista, raspad Jugoslavije i BiH unutar toga. Kontekst je također međunarodni. Međunarodna zajednica nije htjela nastavak komunističke Jugoslavije, ni ostatke komunizma. Drugi kontekst je srpski nacionalizam i stvaranje velike Srbije. U SDS su rekli da će napraviti novu Jugoslaviju, bez Slovenije i dijela Hrvatske, a ostalo je nova koncepcija Jugoslavija. Treća stvar je nespремnost tadašnjeg Saveza komunista Jugoslavije u cjelini, pa i našeg Saveza komunista BiH, da se suoči sa tim problemima i da odgovori na ta pitanja. Nijaz Duraković nije imao viziju, slažem se s tim. Dao sam ostavku na sve funkcije i izašao iz članstva, početkom 1992. godine, nakon nekoliko sastanaka Nijaza Durakovića kod generala Kukanjca u Komandi JNA. To se zaboravlja, ali ja ne zaboravljam. Ja sam tada rekao: „Ja u ovome neću sudjelovati“. Koja je Nijazova vizija? Tamo sjedi neka Rabija Šubić i pjevač Nazif Gljiva, i nešto dogovaraju s vojskom, a nas ta ista vojska ubija. Već tada su bili utvrđeni vojni položaji JNA oko Sarajeva, imamo bastion od vojne bolnice u gradu koji je napravio direktor, a njegova supruga Miomira, članica Predsjedništva, glavni je Nijazov savjetnik.

HK: Hvala vam lijepo. Mislim da smo današnjim razgovorom otvorili neka pitanja. Nažalost, nismo bili u prilici sve to zatvoriti, ali važno je da ostavljamo dovoljno prostora za diskusije i neke naredne panele u kojima će, nadam se, sudjelovati i oni koje zbog korona virusa nismo mogli pozvati u današnji panel. Vama hvala na sudjelovanju u ovom panelu i nadam se da se vidimo nekom drugom prilikom.

HISTORIČARI U JAVNOSTI

Istorija je nauka

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan svima. Drago mi je da danas razgovaram sa Dubravkom Stojanović, koja je redovna profesorica na Odjeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Napisala je niz knjiga iz historije Srbije i historije jugoistočne Evrope. Bavila se pitanjima modernizacije, pitanjima demokratskih i nedemokratskih promjena u istoriji Srbije. Mislim da sam otprilike pročitao sve tvoje knjige koje si napisala, ali nekako mi se najviše dopada ona „Noga u vratima“, knjiga koja govori o historiji „Biblioteke XX vek“. To što ti radiš je jako cijenjeno, ne samo na našim prostorima nego i šire u jugoistočnoj Evropi, u Evropi i svijetu. Učestvovala si u puno naučnih projekata, bavila si se udžbenicima historije, ne samo u Srbiji nego i u jugoistočnoj Evropi. Bila si u timu koji je radio na alternativnim udžbenicima za historiju jugoistočne Evrope. Znaš koliko te ljudi cijene, cijene te i u Bosni i Hercegovini. Posljednje dvije godine si bila na našem *History Festu* u Sarajevu, u Mostaru i Banja Luci. Znam koliko su moji studenti bili oduševljeni tvojim predavanjima. Ono što je za tebe zanimljivo je da nisi samo aktivan historičar, nego si i vrlo prisutan historičar u javnosti, u medijima i o tome ćemo danas malo govoriti. Ali htio bih ovaj razgovor početi o Deklaraciji „Ođbranimo historiju“. Ti si bila vođa tima historičara koji je na tome radio. Deklaracija je objavljena početkom ove godine. Prošlo je neko vrijeme i sad se pitam šta imamo poslije Deklaracije? Kakva je reakcija bila u našem okruženju i kakva u svijetu i šta dalje raditi da bismo odbranili historiju?

Dubravka Stojanović (DS): Prvo hvala vam na pozivu i svemu što si rekao. Važno je da održavamo *History Fest*, makar zahvaljući ZOOM-u, čisto da se vidi da smo svi u kontaktu, da stalno radimo i da nas ni ovakve kataklizme kao što je korona neće omesti u tome, a kamoli neki manje važni problemi koji stalno iskrsavaju. Deklaracija koju pominješ je rezultat projekta na kome smo također svi zajedno radili. Husnija Kamberović je bio u Radnoj grupi zajedno sa Božom Repeom, Tvrtkom Jakovinom i Milivojem Bešlinom. Deklaracija je dio projekta čiji je nosilac bilo beogradsko udruženje Krokodila Vladimira Arsenijevića. Projekt se zvao „Ko je prvi počeo. Istoričari protiv revizionizma“, a pokrenuli smo ga zbog toga što mislimo da je zloupotreba istorije osnova politike u našim zemljama i vidimo da se istorija neprekidno poziva u političku pomoć kad god političke elite imaju neke probleme; da se ona koristi za unutrašnja politička pitanja i još mnogo više za odnos među državama nastalim raspadom Jugoslavije. Obično kažemo da se rat 1990-ih sada prebacuje na rat sećanja i to možemo da vidimo svaki put kad su neki važni datumi, počevši od 11.07. i Srebrenice, preko Oluje, pa do Vukovara i raznih drugih važnih datuma. Vidimo da se političke elite, a ponavljam da su današnje političke elite iste one koje su bile na vlasti i 1990. i 1991. godine, sad obračunavaju preko terena sećanja i da su rat, kako se često kaže, sklonili na „malu ringlu“. Dakle, sa onog žestokog zločinačkog rata je prebačen na teren sećanja, ali to ne znači da je manje opasan. Naprotiv, on se tu podgreva na toj maloj ringli i sa nje se može ponovo prebaciti u prvi plan. Mislim da je to i osnovna svrha zloupotrebe istorije i sećanja. Upravo smo zbog svih tih opasnosti koje smo mi kao profesionalci svesni, ustali u odbranu naše struke, svesni da će se ona koristiti dalje, ali mislimo da je ta Deklaracija važna da bismo oko nekih načelnih pitanja pokazali da se mi istoričari, od Slovenije do Makedonije, o tome slažemo. Mi stojimo iza toga da, radeći na ovoj Deklaraciji, nismo imali nikakav spor, da smo je zajednički pisali i više puta promenili svaku reč u njoj, ali ne jer se nismo slagali nego jer smo tražili precizniji izraz. Vrlo nam je važno da je Deklaraciju na sajtu

Krokodila potpisalo mnogo stručnjaka i javnih ličnosti iz regiona. Time su podržali našu ideju, ali zanimljivo je da ona nije izazvala skandal kakav je izazvala recimo Deklaracija o zajedničkom jeziku, koju je takođe radio *Krokodil*. To je vrlo zanimljivo, jer mislim da je glavni razlog što smo u istoričarskoj Deklaraciji izneli neka osnovna načela naše struke. Usprotiviti se tome značilo bi da ustajete protiv nekih zadatih normi, kao što je prvi član Deklaracije – „Istorija je nauka“. Ustati protiv toga u okviru struke bilo bi kontraproduktivno za onog ko bi to probao. Međutim, opet vidimo da se to stalno krši, i da se umesto naučnih dokaza koriste političke fraze, da se istorija ponižava u svom naučnom smislu. Nama su ti postulati važni da bismo u budućnosti mogli da se na njih pozovemo. Možemo da kažemo da smo zadovoljni da je to prihvaćeno i da istorija treba da ostane slobodna nauka kao i svaka druga nauka.

HK: Historičari iz naših zemalja, uglavnom, nisu mogli osporiti te osnovne postulate Deklaracije. Bilo je udara sa bočne strane na Deklaraciju. Ti napadi nisu suštinske prirode, dakle kao što si rekla, ne možete udariti na postulate historije kao nauke. Iako nije bilo tako velikih napada na samu Deklaraciju, desilo se nešto drugo. Recimo, u Deklaraciji smo pozvali i lokalne vlasti da prestanu škole, vrtiće, studentske domove, ulice itd. nazivati po kontroverznom ličnostima iz historije, koji su činili ili poticali da se čine zločini, koji su poticali na antisemitizam i slično. A onda se u Beogradu pojavila ideja o promjeni naziva ulica. Ti i još neki intelektualci ustali ste i iznijeli svoj stav o toj ideji. Taj stav je izazvao takvu kampanju protiv tebe, protiv drugih istoričara, protiv Nikole Samardžića, koja je bila toliko oštra i brutalna da je čak jedna grupa historičara pokrenula peticiju da se vas doslovno zaštiti. Šta je to u tvom stavu o promjeni naziva ulica u Beogradu bilo tako strašno da je toliko uznemirilo i dio političkog establišmenta i dio nekih medija, da povedu protiv tebe i Nikole Samardžića tako brutalnu kampanju? Šta im je toliko smetalo?

DS: Da, to je bila nezapamćena kampanja. Iako ovdje živimo iz kampanje u kampanju i one jedna drugu prosto sustižu svakog dana, ali ovo je zaista bilo vrlo lično. Ja sam osvanula na naslovnim stranama vodećih tabloida sa ogavnim nazivima, zvali su me „Đubravka“ umesto Dubravka. Do tog nivoa su se spustili. Radilo se o tome da su sadašnje vlasti u Beogradu promenile ulice nekadašnjih jugoslovenskih toponima, uključujući Bosansku ili Mostarsku, čak je i Sarajevska bila upitna, ali je predsednik Vučić odbranio, tako su rekle gradske vlasti. Dakle, s jedne strane beogradski toponimi, a s druge strane jedna ulica, Zagorska, je promenila naziv u „Ulica Blagoja Jovovića“. Jovović je bio pripadnik četničkog pokreta, i to Bajce Stanišića u Crnoj Gori, koji je pucao na Antu Pavelića. Doduše, po sopstvenoj izjavi. Ja sam se pobunila protiv čitavog tog koncepta promene imena ulica počevši od ovih toponima, jer sam, baveći se istorijom Beograda, pokazala da su prve ulice imenovane 1896. godine, da su tada data ta imena. Dakle, ne radi se ni o Jugoslaviji, ni Kraljevini, ni o SFRJ. Ta imena su data 1896. upravo kao to prvo širenje vidika izvan svojih užih granica. Možemo diskutovati šta je to značilo u 19. veku, da li su to načelne aspiracije, da li je to ideja velike Srbije ili Jugoslavije, ali to je siguran znak da „vidimo dalje od svog plota“, kako sam to tada napisala. Ukidanjem tih ulica „vraćamo se u pupak“ i sebe samoizolujemo, sebi zatvaramo oči. To nije izazvalo toliku buru koliko je bure izazvalo imenovanje ulice po Blagoju Jovoviću. Čovek je problematičan po svakom kriteriju, bio je partizan pa prešao u četnike Bajce Stanišića. O njemu, zapravo, ne znamo ništa osim te jedne ispovesti koju je sam o sebi dao i sam se pohvalio. Nemamo nijedan drugi dokaz da je to bio on. Prema tome ako kažemo istorija je nauka, ovde je to pod velikim znakom pitanja jer dokaza drugih nema. Sam se u ispovesti pohvalio da je sa jedinicama Stanišića bio na Neretvi i Sutjesci. Dakle, direktno je kolaborirao sa italijanskim i nemačkim jedinicama protiv partizana. Ni to nije izazvalo eksploziju kako je to pominjano u izjavama, nego je izazvala činjenica da sam ja ustala protiv ideje da čovek

može uzeti pravdu u svoje ruke. Govorila sam o tome da čak i za tako strašne zločine kao što su bili Pavelićevi a pravda nije izvršena, to ne otvara pojedincu pravo da pravdu uzme u svoje ruke. Dakle, da je to primena principa krvne osvete. Mi naravno možemo da o svemu tome raspravljamo istorijski, filozofski, pravno, o tome da li slučaju kada pravda nije ispunjena pojedinac može da uzme da sam puca. Vrlo jasno sam ustala protiv toga da glavni grad treba da slavi taj čin davanjem imena ulice, da glavni grad i država pa i narod, staje iza te vrste principa osvete i kako je čak jedan moj kolega rekao, „svete osvete“. Upozorila sam da je država Srbija ukinula smrtnu kaznu, dakle ni država sebi ne daje to pravo jer je razvoj zakonodavstva stigao do ukidanja smrtno kazne kao pravnog standarda, a to još manje može učiniti svaki pojedinac. To je tačka koja je izazvala tu nezapamćenu hajku i pretnje. Ono što je zanimljivo je da to nije bila samo hajka vladajuće stranke i tabloida. Uključile su se i opozicione stranke i studenti istorije. Nezabeleženo je to dosad! Samo dva studenta, ali bez obzira. Ustala je i značajna grupa akademika, predvođena Vasiljem Krestićem, Matijom Bečkovićem, Atanasijem Jefićem, koji su tražili da se usvoji zakon, da se donese deklaracija, da budemo kažnjeni itd. To je pokazalo svu brutalnost tog društva, pokazalo je da nema pluralnosti, jer niko od tih vodećih opozicionih stranaka nije rekao ništa suprotno. Kolege su napravile peticiju, puno mi je to značilo, potpisalo je oko 500-600 ljudi na sajtu *Krokodila*, vrlo poznatih ličnosti iz regiona i Evrope, kolega. Sloboda istoričara i sloboda nauke, bez toga nema napredovanja. Neprihvatljiva je ideja da je opravdano ubiti bilo koga. Ja ni na koji način ne branim Antu Pavelića! Ko bi njega zaista mogao braniti, osim pripadnika njegovog pokreta, kojih, nažalost, i dalje ima. Hajka je govorila da ja saosećam sa njim i da ga branim, da sam ja na strani Pavelića. To je promašena priča. Moja poenta je da osveta ne može biti način i princip na kome počiva jedna država. Navikli smo na te vrste dezinformacija i zloupotreba raznih izjava, ali je zanimljivo da baš istorija može da izazove ovakvu hajku.

Imamo sada novu hajku protiv našeg režisera Gorana Markovića, koji je ponovo ustao na jedno istorijsko pitanje. To je jedan skandalozni spomenik Stefanu Nemanji, osnivaču dinastije Nemanjića, koji se diže u Beogradu i biće veličine sedmospratnice. Sada je takva hajka protiv Gorana Markovića i ono što je za mene važno i za *History Fest*, je da upravo istorija izaziva ovakve najveće strasti u našem društvu. Dakle, promena imena ulica ili spomenik srednjem veku, su stvari koje danas izazovu daleko veće skandale nego sve korupcione afere, milijarde evra koje nestaju. To i jeste svrha tih hajki, ali je ono što je za nas važno, to je borba za odbranu istorije, kao što smo rekli, da se njome ne bi pokrivali drugi, mnogo ozbiljniji problemi društva.

HK: Očito ćemo morati još dugo vremena provoditi u borbi za odbranu istorije, jer znamo da političari upotrebljavaju historiju i historičare, ali meni se čini da je to i do historičara. Ukoliko historičari pristaju biti obične slugе političara, to će političari, naravno, koristiti. To više nije problem samo političara nego historičara koji pristaju biti tuđe slugе. Ja bih još jedno pitanje htio postaviti, vezano za stanje historiografije u Srbiji. Nekad je u Srbiji i Jugoslaviji bilo vrlo ozbiljnih historiografskih polemika, koje su vođene o važnim problemima istorije i nisu se svodile samo na ove lične napade. Imamo li danas toga u historiografiji u Srbiji? Koliko je historiografska scena u Srbiji bogata polemikama ili toga više nemamo?

DS: Rekla bih da, ustvari, ozbiljnih polemika u istoriografiji nemamo još od kraja 1980-ih godina kada je sa Miloševićem krenuo nalet nacionalizma, pa samim tim i zloupotrebe istorije. Od tog vremena stalno imam utisak da živimo u nekoj vrsti stručnog aparthejda. Do te mere smo se podelili da se ni ne srećemo, svako ima svoje naučne skupove i časopise, čak su instituti podeljeni do te mere da u Ministarstvu jedan Institut zovu partizanski a drugi četnički! Šalim se, ali to jeste tako. Mi zaista živimo u nekim potpuno paralelnim realnostima

gdje se nismo našli ni na zajedničkom naučnom skupu, a kamoli da vodimo neku ozbiljnu debatu. Debate se, nažalost, svode na političke diskvalifikacije. Sada upravo imamo jedan primjer u *Tokovima istorije*, gde je takođe na vrlo politički način diskvalifikovan *History Fest*, kao i sam profesor Kamberović i svi mi koji u njemu učestvujemo. Ali bez debate. Tu se nije ušlo u to šta je problem sa knjigama Latinke Perović koja je diskvalifikovana, ili sa mojim knjigama, sa okruglim stolovima i predavanjima i doktorskom radionicom, ne vidimo šta je argument nego je to politički odbačeno kao određena struja u historiografiji. Ne znamo ni da smo struja, ali oni spolja to tako vide, i onda se time zatvara svaka debata. Jer, vi protiv nečega što nije zasnovano na argumentima ne možete odgovarati argumentima. Dakle, tu niko i ne poziva na debatu već se jednom diskvalifikacijom, potpuno ličnom i političkom, sprečava ta debata. Imali smo primer našeg kolege Radivoja Radića, profesora na Katedri za vizantologiju, koji je početkom 2000-ih objavio knjigu „Srbi pre Adama i posle njega“. To je važna knjiga u kojoj on raspravlja sa tim paraistoriografskim tezama o Srbima kao najstarijem narodu, tumačenjima srednjeg veka, itd. Otvorila se debata treba li takve knjige pisati raditi ili ne. Stariji profesori su rekli da ne treba debatovati sa paraistoričarima, jer im time dajete značaj. Kolega Radić je smatrao da stručnjaci moraju da odbace te argumente. On je prošao tada kroz sličnu hajku kroz koju sada prolazimo kolega Samardžić, Radina Vučetić i ja. Ceo peti sprat gde je Odeljenje za istoriju je bilo ispisano „Odeljenje za histeriju“. Grafiti su bili na sve strane. Bilo je fizičkih napada. Vi vidite, ustvari, da tu nema nikakve debate, da su narativi tako okoreli, da su već postali mitovi pa i onda kada govorimo o 1990-im godinama. Dakle, ne moramo govoriti o srednjem veku. Okoreva se, da tako kažem, mit o određenim događajima 1990-ih i ne možete ih više dovoditi u pitanje. Dakle, istorija je nauka i samim tim mora svaka tema biti otvorena za debatu. U jednom od ovih novijih peticija protiv kolege Samardžića i mene čak je jedna grupa naučnika, recimo to tako, pozivala da se usvoji u

Skupštini zakon kojim bi se zabranilo poricanje genocida u NDH. Ja sebe ne vidim kao neko ko poriče taj zločin, a oni očito ne znaju za veliki pokret evropskih istoričara koji su pokrenuli najveći francuski istoričari, koji je potpisalo više hiljada evropskih istoričara, upravo Deklaraciju koja se zove *Sloboda za istoriju*. Pokazalo se da kad pokušavate zakonom ograničiti rad istoričara, što je inače vrlo popularno, da završite u veoma problematičnoj sferi. Ta Deklaracija evropskih istoričara je odgovor na deklaracije koje su počele da usvajaju evropski parlamenti i evropske zemlje protiv dovođenja u pitanje holokausta, što je dobra namera, ali put do pakla je popločan dobrim namerama. Došlo je do niza vrlo problematičnih deklaracija – Deklaracija o izjednačavanju dva totalitarizma, Deklaracija u Turskoj kojom se zabranjuje svaki govor o genocidu nad Jermenima; Deklaraciji o Domovinskom ratu, protiv koje su ustale naše kolege istoričari u Hrvatskoj jer se time propisuje kako se mora govoriti o Domovinskom ratu. Dakle, ako tako ne govorite vama preti krivična prijava, zatvor i neka vrsta kazne.

HK: Optužba da kršite zakon.

DS: Da. Prema tome, vidi se da je to veoma opasan teren i čim krenete da propisujete šta se sme, a šta ne sme, bez obzira čak iako su vam namere u početku dobre, može da se dođe u opasnost lako, i zato – sloboda za istoriju.

HK: Tako je, sloboda za istoriju je nešto što smo tražili i u Deklaraciji „Ođbranimo historiju“. Tražimo pravo i slobodu da možemo sva pitanja istraživati, ali također i da to možemo javno iskazati, bez da budemo predmet napada kao što ste ti i Nikola Samardžić i grupa istoričara u Beogradu i Srbiji koja je posljednjih godina bila meta brojnih napada i kampanja. No, niste samo vi u Srbiji meta napada. Takvih slučajeva ima i u Hrvatskoj i Sloveniji i Bosni,

itd. Ako ništa drugo, onda nas barem ta borba i želja da se izborimo za slobodu ujedinjava na ovim prostorima. Samo još jedno kratko pitanje: Kako ti vidiš ovu saradnju historičara u postjugoslavenskim zemljama? Kako dalje razvijati tu saradnju? Jako puno radiš na tome, ali – kako dalje?

DS: Od prvih susreta srpskih i hrvatskih istoričara u okviru „Dijaloga povjesničara/istoričara“ krajem 1990-ih smo zaključili da nikada bolje nismo radili nego tokom ratova i posle jugoslovenskih ratova. Da nikad u Jugoslaviji, upravo zato što su bili propisani određeni narativi, nismo dolazili do tako dobrih projekata, zajedničkih knjiga, zajedničkih letnjih škola. Zato što su oni unutrašnja potreba nas samih kao istoričara, ali i naših društava. Odnosno, pokazalo se da to omeđavanje upotrebe istorije, da bi se napravile nove države, odjednom su stvorile stvarnu potrebu za saradnjom, jer bez tog komparativnog pristupa, bez poređenja različitih situacija u današnjim državama, mi gubimo na neki način vezu sa realnošću. Mislimo da je nešto samo naš problem, ne uočavamo univerzalnost određenih pitanja i problema i zato se sada ne samo mimo saradnje naših država nego uprkos pokušaju država da ne saradujemo, pokazalo da je saradnja stvarna potreba i nas kao pojedinaca, ali i naših studenata, naših javnosti. Kao što imamo sada zajedničke televizijske serije koje se prave zbog većeg tržišta, kao što imamo nastup muzičara i sportista i potrebe da se prave zajedničke lige da se postigne bolji rezultat, mi smo u zajedničkoj ligi koju smo sami napravili nasuprot našim državama upravo da bismo postigli bolji rezultat, da naše historiografije ne bi bile zatvorene i koncentrisane samo na sopstvene egocentrične probleme nego da bismo uspeli da se bavimo savremenom naukom koja podrazumeva multiperspektivnost i nove teme, nove metodologije i nove izvore. Ne dolazi u obzir zatvaranje u svoje male državice. Idemo dalje! Odmah da najavim: dobili smo s *Krokodilom* novi projekt direktno u Briselu, u ogromnoj konkurenciji,

u okviru projekta „Evropa za građane“. Taj projekt ćemo, uz Univerzitet Humboldt, izneti Husnija Kamberović s *History Festom*, Damir Agičić sa *Kliofestom* i mi u Beogradu. Važno je, da se nadovežem na prethodno, naglasiti da smo taj projekt nazvali obrnuvši riječi francuskih historičara. Dakle projekt se zove „Istorija za slobodu“. Jer, nama ne treba samo sloboda da bismo se bavili istorijom, nama je potrebna slobodna istorija da bismo društva napravili slobodnim. Verujemo da način na koji tumačimo prošlost, od ozbiljnosti, zrelosti i naučnosti kojom pristupamo tom pitanju, ovisi da li će društvo izaći iz višedecenijske krize u koju smo ušli krajem 1980-ih godina. Odnosno – izgradnja naših slobodnih, evropskih i uspešnih društava. Od toga zavisi kako ćemo tumačiti našu prošlost.

HK: Hvala ti, ovim ću završiti naš razgovor, vjerujući da historija može doprinijeti slobodi. Historija za slobodu. Hvala na razgovoru, nadam se da će saradnja koju razvijamo omogućiti da se i naša liga historičara u cijelosti integrira u evropsku Ligu šampiona i da ćemo tamo skupa postizati dobre rezultate.

DS: Hvala tebi mnogo i idemo dalje. Bit ćemo bolji od naših fudbalskih klubova u Ligi šampiona i verujem da ćemo dobiti trofej, kao što je prije nekoliko dana dobio Bayern.

Potrebno je njegovati historiju kao kritičku znanost koja intervenira u javnim diskusijama

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan. Danas razgovaramo sa profesorom Hannesom Granditsom sa Univerziteta Humboldt u Berlinu. Profesor Grandits se bavi historijom jugoistočne Evrope o čemu je napisao niz knjiga i uredio niz naučnih zbornika, te inicirao i rukovodio brojnim naučnim projektima. U Sarajevu je prije nekoliko godina objavljena njegova knjiga o Hercegovini u kasnom osmanskome dobu, koja pokazuje kako je tada to društvo bilo pluralno i kako su i tada unutar hercegovačkog društva postojale razne interakcije koje su nadilazile okvire vjerske podijeljenosti stanovništva. Hannes, dobar dan.

Hannes Grandits (HG): Dobar dan.

HK: Ove godine smo na *History Festu* razgovarali o izazovima pluralizma na prostorima Jugoslavije, ali smo se doticali i konteksta jugoistočne Evrope, pogotovo na doktorskoj radionici gdje su doktoranti predstavljali svoja istraživanja. Pokušali smo jugoslavenski okvir smjestiti u širi jugoistočnoevropski kontekst. Ti si u svojim knjigama i radovima, ali i projektima koje si inicirao, uvijek insistirao na širim evropskim kontekstima i, naravno, zbog toga si jako puno radio na uspostavljanju kontakata među historičarima u jugoistočnoj Evropi i na taj način podržavao i razvoj naših historiografija, pa i historiografije u Bosni i Hercegovini. Zašto misliš da je ta saradnja važna za naše historiografije?

HG: Rekao bih da je prošlo vrijeme velikih pojedinaca za koje se vjerovalo da razumiju tokove svijeta i iz te visoke perspektive daju pogled na sve i objašnjavaju sve procese. Mislim da se u ovoj našoj i još mlađoj generaciji više ide ka dijalogu o svim pitanjima koja su važna u historiografiji. To znači da različite perspektive o istim pitanjima otvaraju još dublja i kompleksnija razumijevanja. U tom smislu je nužno da se bolje razumije zašto su neke perspektive takve kakve jesu. To znači da različite historiografije ne mogu biti u zatvorenim diskursima. Ako smo mi upoznati sa različitim diskursima, mislim da svi učimo o tim stvarima. Diskusije o tematici ovogodišnjeg *History Festa* (o izazovima pluralizma) na neki način zvuče drugačije ako se na njih ne gleda samo iz perspektive jugoslovenskog i bosanskohercegovačkog društva krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, nego i iz perspektive njemačke, austrijske ili francuske politike. Iz iskustva dosadašnje saradnje vidimo kako jedni od drugih možemo učiti. Osim toga, nužno je upoznati se sa različitim tradicijama pojedinih historiografija. Na primjer, kada istražujemo literaturu o Hercegovini u kasnom osmanskome vremenu, vidimo da tu postoje različite tradicije pristupu toj problematici. Puno je lokalnih studija, regionalnih, osmanskih studija, jugoistočnoevropskih ili nacionalnih, i zbog toga je ova suradnja tako važna.

HK: Mnogo si prisutan u ovim procesima povezivanja i građenja saradnje među historičarima u jugoistočnoj Evropi, kao razvijanja saradnje historičara i historiografija iz jugoistočne Evrope sa historiografijama i historičarima u Evropi i svijetu. Možeš li sumirati koji su to ključni modeli i konkretni oblici saradnje historičara iz jugoistočne Evrope i historičara iz ostalog dijela Evrope?

HG: Moje uvjerenje je da ne postoje ova i ona historiografija, nego da postoje kolege i kolegice koje se bave jednom temom, a da pri tome jedan sjedi u Sarajevu, drugi u Zagrebu, Berlinu

ili Austriji. Mada smo se svi u našoj struci razvijali sa određenom tradicijom, dugoročno bi trebali biti jedno društvo gdje su specijalisti koji dobro rade na jednoj tematici i koji mogu naučiti da to treba biti normalnost, a ne izuzetak. Zbog toga sam tako sretan što je u tradiciji *History Festa* sudjelovanje kolegica i kolega koji se bave temama o historiji Bosne, Jugoslavije, jugoistočne Evrope. Taj međunarodni pristup, koji je od početka prisutan u *History Festu*, je važan i sretan sam zbog takvog koncepta.

HK: Nas dvojica dugo saradujemo i znam tvoj stav o važnosti saradnje među historičarima, a ne među imaginarnim historiografijama. To je jako važno. Posljednjih nekoliko godina, možemo govoriti i o decenijama, imali smo dobru saradnju, nekoliko važnih projekata u kojima su sudjelovali i historičari iz drugih zemalja jugoistočne Evrope, i to je uvijek bila saradnja historičara, a ne imaginarnih historiografija. Ti si na tome jako puno radio, i ta saradnja je imala neke konkretnije manifestacije: recimo ti si inicirao, mada to još nije realizirano do kraja, uspostavljanje zajedničkog master studija različitih univerziteta iz Evrope koji bi uključivao i neke univerzitete sa prostora bivše Jugoslavije (Beograd i Sarajevo). Dokle se stiglo s tim i kako funkcioniра?

HG: Ako mislimo da je važno učiti historiju Evrope, onda to ne možemo iz parcijalnih pristupa, nego to treba integrirati u jedno, što se poklapa sa tematikom ovog pluralističkog pristupa *History Festa*. Krenuli smo sa masterskim programom gdje imamo partnere iz različitih gradova Evrope, od Berlina, Pariza, Madrida, Rima itd., ali onda smo vidjeli da je, na primjer, u Madridu prisutno nasljedstvo vremena pluralizma južne Amerike koja je prisutna u španjolskoj historiografiji. Ako se bavimo historijom jugoistočne Evrope vidi se nasljedstvo Osmanskog carstva i vidi se da se evropska historiografija ne može svesti samo na njemačko-francuske odnose, nego ima tu puno više pitanja. Zbog toga mislim

da ova nova generacija studenata treba pristupiti proučavanju historije Evrope uzimajući u obzir sve različitosti koje su postojale u tradicijama Evrope. To je pozadina. Mi moramo razumjeti širu sliku evropske historije, a to ne možemo ako tu nisu prisutni partneri iz svih dijelova Evrope. Zbog toga sam ja skeptičan da se tako lako može izdvojiti istočnoevropska ili jugoistočnoevropska historija iz čitave evropske historiografije. Mislim da se treba specijalizirati, ali u toj specijalizaciji ići u širi okvir i vratiti se u specijalizaciju. To je moj pristup. Mislim da je potrebno raditi posebno sa mladim generacijama kolegica i kolega koji studiraju i imaju pred sobom karijeru, da ne ostanu u jednom kvartu jedne regije, nego da izađu iz regionalnih okvira, a potom se vrate u taj kvart i onda možda imaju drugačije pristupe i interpretacije.

HK: Htio bih s tobom razgovarati o još jednom pitanju. Ti jako puno doprinosiš prevladavanju granica među historičarima. Mi znamo da u historiji često govorimo o granicama država, nacionalnih zajednica, ali i o tome da te granice nisu uvijek razdvajale ljude. Kako iz historijske perspektive gledaš na taj proces savladavanja tih granica? Iniciran je zajednički projekt upravo o tome. Možeš li nam nešto reći o tome?

HG: Ja sam se dva puta susretao sa tim projektom, o kojem si i ti bio upoznat i gdje su bili kolege Drago Rokсандić i neki drugi, koji su pričali o granici između imperija (*Triplex Confinium*) u okviru kojeg su istraživali socijalne dimenzije tih granica; Ovdje u Berlinu smo imali jedan veći projekt koji se zvao „Fantomske granice“, u kojem se raspravljalo o tome zašto se vraćaju neke granice koje su bile dugo vremena zaboravljene. U tom projektu smo vidjeli da te zaboravljene granice, koje se sada ponovo uspostavljaju, često se legitimiraju historijskim argumentima kako bi jedno društvo razgraničilo od drugog. Da bismo objasnili ove granice, koje se ponovo uspostavljaju u vremenu korone, moramo se vratili u evropsko putovanje,

pokazat da mi historičari možemo nešto doprinijeti tome i objasniti kakvim procesima su uspostavljene granice i na kakav način su one legitimirane, potom delegitimirane i opet legitimirane. Mislim da je ovaj historijski pristup važan i da može nešto pokazati. Zbog toga mislim da će rezultati projekta ponuditi nešto interesantno.

HK: Za kraj pitanje koje historičare u ovom dijelu jugoistočne Evrope često muči, a u vezi je s prisutnošću historičara u javnosti. Imali smo u *History Festu* jedan poseban blok gdje smo razgovarali sa nekim historičarima o tome koliko oni trebaju biti prisutni u javnosti, zato što smo imali slučajeve da historičari zbog svog javnog djelovanja postanu ozbiljna meta i čak meta velikih kampanja usmjerenih protiv njih i historičara koji osvajaju prostore svoje slobode na način da budu često prisutni u javnosti, i na taj način utiču na stvaranje ili kreiranje javnoga mnijenja. Vrlo često se pozivaju historičari da komentiraju neka aktualna politička pitanja. Nekad je to dobro, a nekad nije, jer često historičari nisu najbolji tumači savremenih odnosa, iako postoji uvjerenje da historičari zbog svog znanja o prošlosti mogu doprinijeti boljem razumijevanju savremenih društvenih i političkih kretanja. Dakle, kod nas ljudi vjeruju da historičari moraju biti prisutni u javnosti. Kako je to u Evropi, koliko su tamo historičari prisutni u javnosti, a koliko su zatvoreni u svoje akademske krugove, u svoje kabinete, zaključani u svojim knjigama i šta je bolje: biti prisutan u javnosti kao historičar ili se zatvoriti u svoj kabinet i arhivske depoe?

HG: To je stvarno teško pitanje. Ja se to isto često pitam. Mislim da uglavnom posebno mi kao profesori na univerzitetu imamo obavezu da istražujemo i radimo knjige, stručno radimo sa budućim generacijama i ljudima koji će postati profesori. Uglavnom, ne postoji nužnost da smo mi *public* historičari. Vidim da u ovom medijskom prostoru sve više

se istorijske teme obrađuju ne od profesionalnih historičara. Vidim dva dijela u meni: jedan je građanin koji ima obavezu da se angažira u demokratskom društvu, ali i ostane stručnjak. Kako ja razumijem struku, historija je kritička znanost, mi moramo kritički pristupati problemima gdje smo mi eksperti i to je važnost gdje ja vidim našu funkciju da mi interveniramo u onim mjestima gdje vidimo da smo upoznati u dubini sa problemom. Niko nije upoznat sa svim pitanjima i često se dešava da neki *public* intelektualci govore o svim pitanjima. Ja bih rekao da se treba biti prisutan u javnosti, njegovati historiju kao kritičku znanost koja intervenira u javnim diskusijama. Potrebno je da se čuje i glas ljudi koji su i historijski dobro upoznati sa temama o kojima se razgovara, ali u tome treba biti oprezan. Imam iskustvo, davao sam intervju, kada se jedan mali dio intervjua objavi, a drugi dio intervjua se ne čuje. Treba surađivati sa partnerima u koje imamo povjerenje. Za sve nas je uvijek izazov javno nastupati, i treba dobro procijeniti kada je dobro vrijeme da čovjek izađe i intervenira.

HK: Saglasan sam s tobom. Hvala ti za ovaj razgovor i hvala ti za posljednji dio razgovora u kojem insistiraš na profesionalizmu i specijalizaciji. Svako od nas mora biti svjestan za šta se specijalizirao i u čemu je ekspert, a u čemu nije. Ja mislim da je i kod nas ovdje isto problem da mnogi vjeruju da sve znaju, a gotovo svi misle da sve znaju o historiji. Svi se bave historijom i iz te perspektive bavljenja historijom nameću nešto kao historiografiju, a što u suštini nije historiografija. Historiografija je kritička nauka, ali se ona suočava sa brojnim izazovima. Ja znam da si ti također upoznat sa Deklaracijom historičara „Odbranimo istoriju“, kojom smo ustali protiv zloupotrebe historije, a znamo da se historija zloupotrebljava na našim prostorima, pogotovo u posljednjih dvadesetak i više godina. Jedna grupa historičara, koju je vodila Dubravka Stojanović, napravila je

Deklaraciju kojom smo tražili neku vrstu prostora za slobodno djelovanje historičara i pozivali smo druge da se bave svojim poslom, a da nama historičarima prepuste da se bavimo svojim poslom.

Hannes, hvala ti za razgovor. Nadam se da se vidimo sljedeće godine na *History Festu*.

Imam pravo iznositi svoje političke stavove u javnosti

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan. Danas razgovaramo sa Nikolom Samardžićem, koji je redovni profesor na Odjeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Osim bavljenja naukom jako je prisutan u javnosti, na društvenim mrežama i pripada grupi naučnika koji vjeruju da historičari moraju biti prisutni u javnosti, iako ima i onih koji smatraju da se historičari samo trebaju baviti prošlošću, da se trebaju zatvoriti u svoje kabinete i među knjige, bez nekog značajnijeg udjela u javnom prostoru i bez uticaja na stvaranje javnog mnjenja. Dakle, Nikola Samardžić je historičar koji zbog svojeg pristupa i svog javnog nastupa, pokazuje da se historičari ne smiju zatvoriti samo u svoje kabinete i među knjige nego moraju biti i na javnoj sceni. Koliko je važno da historičari budu prisutni u javnosti i da li su historičari baš najbolji tumači savremenih odnosa?

Nikola Samardžić (NS): Hvala na pitanju. Ja bih razjasnio svoju situaciju. O istoriji javno ne govorim. U javnosti iznosim samo svoje političke stavove. Na to imam pravo, i oni su u skladu sa evropskim normama i standardima. Društvene mreže su legitiman segment javnosti. Mediji nisu dostupni, oni su pod kontrolom vlasti i opozicije. U javnosti se ne pozivam na svoje nastavno naučno zvanje, nastupam kao bilo koji drugi pojedinac. Možda istoričari ponekad greše kad svoje znanje prenose posredstvom medija koji su skloni da njihove izjave zloupotrebe. Teško je postaviti jasnu granicu između jednog naučnog tumačenja prošlosti i potrebe da mi, kao profesionalci koji istražujemo prošlost, ili je kompetentno tumačimo,

pokušamo da razjasnimo aktuelne događaje. Da podsetim, ti događaji već pripadaju prošlosti. Istorija sadašnjice je u poslednjih 20 ili 30 godina legitiman predmet naučnog istraživanja. Mi znamo šta se dogodilo juče i nije potrebna nikakva istorijska distanca.

HK: Da, ali to iskustvo historičara Tebi pomaže da djeluješ na javnoj sceni.

NS: Javna scena je pretežno prepuštena političkim naukama, i to nije slučajno. Istorija je starija nauka, i ponekad je uspješnija ne samo u tumačenjima prošlosti, nego i u zauzimanju konkretnih stavova u odnosu na budućnost.

HK: Posljednjih dana si bio izložen poprilično oštrim i brutalnim napadima nekih medijskih i političkih struktura. Ti napadi su bili toliko oštri da je grupa historičara i intelektualaca pokrenula regionalnu peticiju u kojoj su tražili da se Ti i Dubravka Stojanović, koji ste izloženi napadima, zaštitite, da se zaštititi vaše pravo na slobodu mišljenja. Šta je povod tome i šta je toliko uznemirilo dio političke i medijske scene u Srbiji da se tako brutalno ponašaju?

NS: Hvala na podršci. Meni i Dubravki više znači vaša podrška nego ti incidenti. Oni su takvi zbog brutalnosti jezika i lične, intimne prostote onih koji ga koriste. Verovatno Dubravka i ja nekome izgledamo isključivi, ali ne možete u nekoliko rečenica saopštiti celinu istorijske istine. U pitanju je i slabost institucija, konkretno našeg fakulteta. Ti pritisci traju od devedesetih godina, ako govorimo u istorijsko-političkom kontekstu koji je prisutan i nije se povukao. Mislim na raspad Jugoslavije. Taj proces još uvek traje. Jugoslavija se još uvek nije raspala. To su duboki tektonski poremećaji. U tome procesu niko nije naročito zadovoljan. Konkretno, pritisci na naš fakultet krenuli su od Šešeljevog Zakona o univerzitetu 1998. godine. Tada sam nameravao da napustim fakultet, očekivao sam da će da se nastave. Tadašnji režim je ipak imao pametnija posla i bilo je jasno da će Srbija i Crna Gora biti pod udarom NATO

avijacije. Prvi napad je bio planiran za 12. 10. 1998. godine i tada je pitanje univerziteta nestalo s dnevnog reda. Mediji su već bili uništeni. Dva ključna zakona su oblikovala tadašnju stvarnost. To je bio medijski zakon, ista ličnost je i tada upravljala medijima. Riječ je o Aleksandru Vučiću. Drugi je bio zakon o univerzitetu. Univerzitet u Beogradu se nikad nije dovoljno oporavio, ne zato jer su udarci bili brutalni nego i zbog činjenice da Univerzitet nije dovoljno reformisan u političkom smislu. Univerzitet jeste politička institucija. Podzemni pritisci na Univerzitet koji je i postao oslonac demokratije, slobode i evropeizacije, nastavili su se i nakon 2000. godine. Pre svega govorim o nesposobnosti institucije koja zbog svoje strukture nije u stanju da zauzme jasan politički stav uvek kad su ugroženi ili oštećeni prava i slobode nastavnika i istraživača, i istovremeno toleriše incidente da pojedinci sa Univerziteta javno negiraju zakonske, ustavne i ljudske norme usklađene sa evropskim standardima. Tako smo došli do ovih pritisaka. Nisu to samo pritisci političkog establišmenta i tajnih službi, radikalne vlasti i profašističke opozicije, nego i konkretnih ličnosti sa Univerziteta, iz SANU i naučnih instituta.

HK: Jasna je stvar, imate različite stavove i poglede, ali čini mi se da vas nazivaju nacionalnim izdajnikom. Tu ima i puno krivog prenošenja stavova vezano za Jasenovac itd. Šta danas znači biti nacionalni izdajnik u Srbiji?

NS: To nije pitanje za mene, u tom smislu. Za mene su u Srbiji nacionalni izdajnici oni koji zastupaju interese Ruske federacije i rade u skladu s tim intreresima. Ako se ja trudim da izbegavam takvu kvalifikaciju, to ne znači da u stvarnosti takve pojave ne postoje. Moj odnos prema srpskom nacionalnom pitanju je vezan za Jugoslaviju, a to je najopasnija poruka koju možete uputiti onima koji zastupaju interese Ruske federacije. Rusija utiče i na Univerzitet, i na Akademiju i medije i društvene mreže. Pokušava da utiče ne samo na suočavanje s

prošlošću, nego i na svaku našu institucionalnu saradnju. Nikad nismo bolje sarađivali ni u jednoj Jugoslaviji, mislim na naučnike i one koji su u javnoj sferi. Ne sećam se da su Beograd, Zagreb i Sarajevo bili ovako bliski ni u Titovoj Jugoslaviji. Nije u pitanju samo savremena tehnologija.

HK: Još jedno pitanje, iz Tvoje posljednje kolumne. Rekao si: „Odnos prema Evropi, susedima, nacionalnom pitanju i ratovima koje smo vodili i gubili od Triglava do Prizrena, ogromno iskustvo prošlosti, koje je bolno, nismo uspjeli da prevedemo u bilo kakvu konkretnu viziju budućnosti koja bi prevazišla pomenutu šizofreniju mišljenja, ponašanja i odluka.“ Zar je Srbija vodila neke ratove, osim odbrambenog na Kosovu? Šalim se!

NS: Srbija je evropska država koja je najviše puta ratovala u 20. veku: dva balkanska rata, Prvi i Drugi svetski rat, da je izuzmemo iz Drugog svetskog rata, jer je to jedno specifično pitanje. Na našem skupu 2014. ipak smo došli do novih činjenica o odgovornosti srpske vlade o stradanju ljudi u Srbiji i u BiH u Prvom svetskom ratu. Moj deda je bio dobrovoljac u ratu, izgubio je dvojicu braće i stradao je zbog neodgovornosti vlade u Beogradu. Proces raspada Jugoslavije, koji i dalje traje, to je kao da ste u pubertetu 50 godina. To nije normalno. Ne možete biti u potpuno identičnoj naciji 50 godina, i njihovi sadržaji i ideje vremenom menjaju. Razumljivo je, da većina ima potrebu za nekim ogromnim kolektivom. Tako su jedni nacionalisti, drugi Evropljani. Ali naši nacionalisti postaju Rusi ili Turci, i to je jedan nov problem, kojim bismo morali da se pozabavimo. Svedoci smo i jedne nove verske mobilizacije, konkretno u Crnoj Gori, gde dominiraju sujeverje, paganski kultovi, energija mržnje. Možda smo kao istoričari ipak korisni u ovim debatama. Možda ponekad nudimo više konkretnih ideja od onih koji se profesionalno bave politikom.

HK: Koliko je u postjugoslavenskim zemljama važna saradnja historičara i zašto ta saradnja, koja je sada evidentna, toliko nervira naše političke elite?

NS: To je dobro pitanje. Očigledno da ih to nervira. Politika sistem medijske manipulacije zasniva na izmišljenim događajima iz prošlosti. Izmislili su Kosovsku bitku kao važan događaj u nacionalnom smislu, a to ona nije bila. Druga velika opasnost je obnova kulta Svetog Save, koji je iskopan iz prošlosti 1930-ih godina, u okolnostima u kojima se odvijao uspon Hitlera i nacista u Nemačkoj i u situaciji koja je nastupila nakon ubistva kralja Aleksandra, koji je svojim postupcima zaoštrio nacionalne odnose, ali je kontrolisao osnovne političke tokove koji su važni i čuvao je neki nacionalni konsenzus. Bio je ogroman i uticaj ruske carističke emigracije, ekstremno neprijateljske prema svakom demokratskom i liberalnom nasleđu, a često je bila i antisemitska. Tada je Srpska pravoslavna crkva postala neka vrsta političke partije.

Da se vratim na početak izlaganja. Filozofski fakulteti su ostali oaze slobodnih ideja i slobodnih ljudi. Zato nas izlažu zasad samo verbalnom progonu. U narednim danima će rešavanje kosovskog problema da se odrazi i na ukupne međunacionalne i međudržavne odnose na prostoru bivše Jugoslavije čija je dezintegracija u toku, dok smo ponovo sve dalje od verovatnoće da ćemo u trajanju naredne decenije biti ponovo integrisani u Evropskoj uniji. Raspad druge Jugoslavije krenuo je otporima protiv reformi u ekonomiji, politici i bezbednosnim strukturama sredinom šezdesetih, i konkretnim sukobima na Kosovu. Imam 60 godina, i siguran sam da bismo mogli da u procesima koji su pred nama doprinesemo integraciji i pomirenju.

HK: Jučer sam razgovarao s drugim kolegama i zaključili smo da je važno boriti se za slobodu historije i historijskog istraživanja, te da je došlo vrijeme da sada idemo i dalje i da umjesto historije koja je korištena za ratove imamo historiju za slobodu. Na tom putu možemo u budućnosti računati na našu i regionalnu i širu saradnju, pokazujući da nam ne treba historija koja će sukobljavati ljude nego da nam treba historija koja će otvarati nove puteve slobode. Nikola, hvala za razgovor.

NS: Hvala na pozivu, razgovoru i podršci.

Kliofest i History Fest u virtualnom obliku imaju smisla

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan. Danas razgovaram sa kolegom Damirom Agičićem, profesorom na Sveučilištu u Zagrebu, koji već nekoliko godina organizira *Kliofest*, na kome sudjeluje veliki broj historičara, ne samo iz Hrvatske i regiona nego i veliki dio historičara iz Evrope i svijeta. Ove godine *Kliofest* je organiziran u virtualnom obliku, zbog pandemije korona virusa. Kakva je razlika između *Kliofesta* u virtualnom obliku i *Kliofesta* uživo? Da li se svi moramo navikavati na nove načine komunikacije, pa evo i na virtualne festivale historije?

Damir Agičić (DA): Dobar dan svim posjetiteljima, odnosno pratiteljima *History Festa* u virtualnom obliku. Čestitam tebi, dragi Husnija, i svima koji ti pomažu, na tome da ste se odlučili organizirati *Fest* na ovaj način. Mi smo već lani počeli pripremati ovogodišnji *Kliofest*, imali smo neke dogovore i onda je došla ta nesretna pandemija. Isprva smo se nadali da ćemo, možda, ipak moći organizirati *Kliofest* polovicom svibnja. No, kako je vrijeme odmicalo, početkom travnja smo rekli da će se to odgoditi za jesen. Mislili smo da ne može biti festivala, promocija knjiga, sajma povijesnih knjiga i svih drugih događanja uživo na proljeće, ali će moći biti u jesen. Onda se nekako dogodilo i to da smo u zadnjim danima, 10-15 dana prije nego što je trebao početi *Kliofest*, u jednom užem organizacijskom timu pomislili da pokušamo započeti *Kliofest* u virtualnom obliku i nastaviti ćemo ga u stvarnom obliku u jesen. Međutim, kako je ovih dana i tjedana situacija loša, i kod nas kao i u susjedstvu, u Evropi i svijetu, bojim se da nećemo imati uživo nastavak *Kliofesta*, nego da ćemo ga nekako na taj virtualni

način i završiti. Možda ćemo samo jedno događanje – dodjelu nagrade povjesničarima za njihov doprinos historiografiji i za najbolju knjigu prošle godine, organizirati u strogim epidemiološkim uvjetima uživo.

HK: Mi smo *History Fest* trebali organizirati krajem maja i početkom juna i onda smo ga prolongirali vjerujući da će krajem avgusta i početkom septembra biti bolje okolnosti i da ćemo to moći organizirati uživo. Ali, vidimo da to nije moguće, pa smo odlučili organizirati *Fest* u virtualnom obliku. Kad sam vidio da se *Sarajevo film festival*, koji ima veliku tradiciju, mogao organizirati u online izdanju, onda smo i mi odlučili da, barem djelimično, idemo u ovoj formi, a računamo takođe da ćemo krajem godine ipak moći i nešto napraviti uživo, pogotovo kad su u pitanju neki dijalozi koji traže više interakcije.

DA: Ako te smijem prekinuti, meni se isto čini da će se neke stvari morati početi organizirati i uživo. Naravno, poštujući sve ono što zdravstvene vlasti traže od organizatora. Naprosto, u onim trenucima proljetos pa i sada, i kod nas i kod vas što se tiče *History Festa*, bilo bi vrlo teško organizirati festival uživo, s obzirom na gostovanja ljudi iz inozemstva, a mnoge zemlje već traže ili će tražiti karantenu za one koji dođu iz inozemstva, ili test na tu strašnu bolest, tako da, kad se to prestane tražiti, bit će moguć susret uživo. Hoće li to biti krajem godine ili sljedećeg proljeća ili ljeta ... nadam se da hoće i da ćemo na neki način prevladati nemogućnosti susreta uživo.

HK: Moramo se naviknuti na novu formu razgovora u ovoj fazi pa ćemo vidjeti kako će se dalje stvari odvijati.

DA: Mislim da je to važno. Kada smo na početku svibnja dogovarali da započnemo *Kliofest* u virtualnom obliku, imali smo na umu kontinuitet. Ne da ćemo festival odgoditi za iduću

godinu, nego ćemo ga održati na ovaj način. Tako da, do godine, nadam se ili za dvije godine imat ćemo stari *Kliofest* uživo, koji će nositi sljedeću brojku, a ne ovogodišnju.

HK: Kao i mi sada sa *History Festom*. Sljedeće godine je peti po redu, a ove godine ćemo vidjeti kako ćemo završiti. U svakom slučaju, mislim da svugdje, bez obzira što imamo ovaj način komunikacije, nedostaje nešto što se zove druženje itd. i sve ostalo što izravna komunikacija donosi.

DA: To je sasvim prirodna stvar i upravo se zato konferencije, kongresi i slična događanja organiziraju, da se nešto kaže u stručnom smislu, ali isto tako da se druži i razgovara uživo i da se osmišljavaju novi projekti. To je vrlo bitna stvar. Ja na kraju krajeva i studentima govorim, a doktorantima pogotovo, da organiziraju studentske konferencije, to je u svijetu uobičajena stvar, na taj način se upoznaju i druže.

HK: Građenje mreže historičara, nas starijih i mlađih, vrlo je važno u tom kontekstu, pa i *Kliofest* i *History Fest* imaju nekog smisla. Hrvatska je jedna od rijetkih zemalja na prostoru bivše Jugoslavije koja organizira i kongrese povjesničara. Uz *Kliofest* imate i kongrese koji se održavaju. To se nije u drugim zemljama očuvalo. Zašto je bilo važno da se u Hrvatskoj sačuva tradicija održavanja kongresa povjesničara i koja je funkcija tih kongresa?

DA: Dopunio bih te u smislu da Slovenci organiziraju svoje kongrese već niz godina i taj kontinuitet vuku još iz doba Jugoslavije. Slovenski povjesničari su sudjelovali na kongresima jugoslavenskih povjesničara, koji su počeli 1954, posljednji kongres je održan 1987. godine. U Hrvatskoj i drugim republikama su bila republička savjetovanja povjesničara, gdje su nastupali znanstvenici, a slušali ih nastavnici povijesti u osnovnim i srednjim školama. Takav koncept je i na hrvatskim kongresima povjesničara.

HK: I u Bosni je tako bilo: održavale su se skupštine i savjetovanja.

DA: Kako smo u Hrvatskoj sve htjeli da imamo ispočetka, umjesto da nastavimo sa tim savjetovanjima koja su bila odavna organizirana, kao što su to učinili Slovenci, započeli smo sa vlastitim kongresima. Dakle, na skupovima velikog broja, neću reći svih, nikad neće biti svi prisutni, ali najveći broj povjesničara hoće. Prvi takav kongres je bio organiziran 1999. godine, pa je prekinut, jer je usred kongresa umro predsjednik Tuđman, pa je nastavljen 2000. i od tada svake četvrte godine držali smo kontinuitet. Ove godine je trebao biti šesti kongres hrvatskih povjesničara u Rijeci. Kongres smo odgodili i nećemo ga imati u virtualnom obliku. Sve sudionike smo obavijestili da se odgađa za iduću godinu u devetom i desetom mjesecu. Još jedna napomena, jugoslavenski kongresi su počeli 1954. godine: prvi je bio u Beogradu, drugi u Zagrebu, pa onda u Ljubljani, pa u Sarajevu. Naveo sam u jednom svom radu da su kongresi održavani u svakom od glavnih gradova republika, po značenju historiografijâ u sklopu Jugoslavije. Po brojnosti povjesničara, bolje reći. Ti su kongresi počeli kao nekakav pandan svjetskim kongresima povjesničara koji se održavaju od 1900. godine. Prvi je bio u Parizu, svakih pet godina se održavao, pa je onda bilo nekih pauza zbog rata. Ovogodišnji kongres, 23. po redu, trebao je biti u Poznanju baš ovih dana. Međutim, zbog pandemije je odgođen za iduće ljeto.

HK: Zanima me koliko ti kongresi povjesničara, uz *Kliofest*, pomažu nekoj vrsti integracije hrvatske historiografije koja je, kao i mnoge druge historiografije, podijeljena. Ili hrvatska historiografija danas nije toliko podijeljena?

DA: Jest podijeljena, ali mislim da i kongres i *Kliofest* jesu mjesto gdje se ljudi susreću i razgovaraju. Ponekad oni koji inače ne razgovaraju, iako nisu u istoj sesiji, diskusiji, ipak jesu

tamo i drugi ih mogu vidjeti i porazgovarati s njima, pristupiti im. To je osobito značajno za mlađu i srednju generaciju. Prvo, jer upoznaju i čuju starije povjesničare. Drugo, što se oni sami međusobno upoznaju i mogu ostvariti nove kontakte i suradnju te imaju nešto što se računa i boduje u cijelom svijetu, a to je nastup na značajnom konferencijskom događaju. Tako da mislim da imaju smisla i upravo smo s time i nastavili dalje. Primjetno je u zadnje vrijeme da starija generacija povjesničara u manjem broju sudjeluje.

HK: Zašto?

DA: Ne ide se ljudima iz ovih ili onih razloga, mrsko im je to. Na kraju krajeva, ti kongresi nešto i koštaju, plaća se određena participacija, mora se organizirati smještaj i prijevoz u vlastitoj režiji. Dok su postojali znanstveni projekti koje je financiralo Ministarstvo znanosti, onda su svi to mogli priuštiti iz tih sredstava. Na kongresima je veliki broj nastavnika kojima to plaćaju škole kao program stručnog usavršavanja. Neki možda nemaju takve mogućnosti, a neki, naprotiv, nisu više toliko zainteresirani, od mojih vršnjaka i nešto starijih.

HK: Još jedno pitanje, važno za razvoj historiografije. Znamo da se historiografije ne mogu razvijati bez ozbiljnih i kvalitetnih polemika. Nekada su i Jugoslavija i Hrvatska obilovale ozbiljnim polemikama. Da li danas u Hrvatskoj historiografiji imamo neke ozbiljne polemike ili su ti polemički tekstovi zapravo obojeni nečim drugim?

DA: Pitanje je da li su polemike stručne ili obojene osobnim koloritom. Polemike nema u dovoljnoj mjeri i dovoljnom broju. Ako i postoje, često su upravo tako – usmjerene osobno. Neću reći da su sve polemike loše i da su u pitanju osobni napadi na nekoga, ali bio bih puno sretniji i zadovoljniji kada bi bilo više ozbiljnih polemika u znanstvenim časopisima, koje bi bile uistinu polemike u smislu da netko o nečijem radu nešto kritički napiše, a da taj

onda odgovori i da se ta polemika u tom smislu odvija. Sad imamo često slučajeve da neko o nečijoj knjizi nešto kritički napiše, a da nema odgovora ili da se to odmah shvati osobno. U tom smislu, ta kultura dijaloga nam nedostaje. Teško mi je reći zašto. Možda i ovako, kad se uzmu u obzir polemike ranije u doba Jugoslavije, jesu postojale i neke polemike na razini hrvatske historiografije među hrvatskim povjesničarima, ali su mnogo oštrije i mnogo češće polemike hrvatskih povjesničara sa srpskim ili možda bosanskih sa srpskim ili hrvatskih sa bosanskim. Jer, naše su historiografije bile nacionalne u doba Jugoslavije. Sad je jedna nacionalna historiografija i nekako, iako nije monolitna i jedinstvena, te postoje ovi i oni smjerovi, na kraju krajeva i u političkom smislu, razlike postoje, ali nema nekog čvršćeg dijaloga. Mi smo prilikom drugog *Kliofesta* 2015. godine htjeli organizirati jedan okrugli stol o godišnjici završetka Drugog svjetskog rata i nisam uspio dovesti za isti stol pripadnike različitih mišljenja o Drugom svjetskom ratu na našim područjima. Naprosto, jedni s drugima nisu htjeli razgovarati, i to je loše. Ako se nešto ima za kazati, upravo su okrugli stolovi takvo mjesto i polemike su takvo mjesto.

HK: Da, ja mislim da će ovi naši festivali (*Kliofest* i *History Fest*), sigurno pomoći da se stvara atmosfera u kojoj će se polemike voditi o ključnim historiografskim problemima, a ne sadržavati samo neke lične kompromitacije, jer to ne može doprinijeti razvoju historiografije. *Kliofest* i *History Fest* na ovaj način mogu doprinijeti da se ta kultura dijaloga na našim prostorima dalje razvija.

DA: I ja se nadam isto. Spomenuo sam neuspješnu organizaciju okruglog stola o Drugom svjetskom ratu, ali mnoge druge skupove smo uspjeli organizirati. Ponekad su za isti stol sjeli neke kolege koji ne misle jednako, ali to i jest smisao okruglih stolova na *Kliofestu* i *History Festu*. Nadam se da ćemo to uspijevati i dalje, da ćemo uspijevati ove godine ovako virtualno,

a dogodine i u realnom, stvarnome obliku. Na *Kliofestu* je važno, i na *History Festu* će to valjda postati važnije, organizirati sajam povijesne knjige. Mi smo uistinu uspjeli okupiti hrvatske izdavače, izdavače iz regije, preko jednog distributera i neke svjetske izdavače, koji su svoje knjige pokazali, i posjetitelji *Kliofesta* su ih mogli kupiti po povoljnim cijenama. To nije bilo moguće ove godine. Ali smo organizirali da oni izdavači koji su htjeli, njih pet-šest, ponude svoja izdanja na popustu, kao što inače nude na stvarnom *Kliofestu*.

HK: Nesreća je što su poštanski troškovi za međudržavne distribucije knjiga prilično veliki, ali nadam se da ćemo naći način da stručna knjiga može lakše, brže i jeftinije prelaziti naše državne granice. Damire, hvala ti na razgovoru i ja se nadam da će i *Kliofest* i *History Fest* biti u prilici doista imati programe u stvarnom obliku, a ne virtualnom. Ali, dok ne dođe to vrijeme, mislim da je i ovaj način komunikacije takođe vrlo koristan i ima svog smisla.

DA: Jest, to je svakako korisno. Hvala na pozivu da porazgovaramo o tome svemu. Nažalost, idućegodišnji festivali ne ovise samo o nama, nego o liječnicima, farmaceutima i o tome šta će biti s pandemijom. Nadam se da ćemo uspjeti prevladati tu strašnu bolest kao čovječanstvo u cjelini i da ćemo se uspjeti naći i u Zagrebu i u Sarajevu uživo te pokazati neke naše nove knjige i razgovarati o tome.

HK: I nadoknaditi to što se nismo mogli družiti ove godine. Hvala ti još jednom i vidimo se sljedeće godine prvo na *Kliofestu*.

DA: Hvala i tebi, i pozdrav svim posjetiteljima *History Festa* online.

RAZGOVORI S AUTORIMA

Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan. Danas razgovaramo sa Xavierom Bougarelom, koji je inače istraživač u Centru za turske, osmanske, balkanske i srednjoazijske studije u Parizu. Bougarel je stručnjak za historiju islama na Balkanu i ratove na Balkanu tokom 20. stoljeća. Do sada je objavio i uredio nekoliko zbornika naučnih radova (o Srebrenici, o novim identitetima na Balkanu), a objavio je i nekoliko knjiga, od kojih su neke prevedene i na naš jezik. Prije nekoliko godina je prvo u Beogradu, a potom u Sarajevu, objavljena knjiga pod naslovom *Bosna: Anatomija rata*. Ove godine UMHIS je u prijevodu na bosanski objavio knjigu pod naslovom *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Upravo o toj knjizi danas razgovaramo sa dr. Bougarelom.

U ovoj knjizi Xavier Bougarel odnos islama i nacionalnosti u Bosni i Hercegovini u postosmanskom dobu posmatra kroz dva ključna pitanja: jedno je odnos teritorijalne cjelovitosti BiH i nacionalnosti Muslimana, odnosno političkog subjektiviteta muslimana, i drugo je transformacija muslimanskog identiteta tokom 20. stoljeća sa akcentom na posljednji rat. Kakav je odnos, prema tvojim istraživanjima, između teritorijalne cjelovitosti BiH i političkog subjektiviteta Muslimana Bošnjaka? Kakva je dinamika tih odnosa tokom vremena?

Xavier Bougarel (XB): Kao što znaš u toku 19. i 20. stoljeća, Muslimani odnosno Bošnjaci nisu bili većina u Bosni i Hercegovini. Do 70-ih godina 20. vijeka Srbi su bili brojniji nego

Muslimani, tako da su Muslimani bili u položaju ili da brane teritorijalni integritet BiH, što implicira da moraju dijeliti politički suverenitet sa Srbima i Hrvatima, ili da naglašavaju svoj sopstveni politički subjektivitet ili suverenitet, ali postoji onda opasnost da to vodi ka podjeli Bosne i Hercegovine. Tako da, barem potencijalno, teritorijalni integritet BiH i politički subjektivitet muslimana odnosno Bošnjaka su u protivrječnosti i politički lideri muslimanskog odnosno bošnjačkog naroda su morali paziti na to da ne podržavaju jedan princip na račun drugog. To se vidi 1990-ih godina, kada su lideri Stranke demokratske akcije pokušavali naglašavati oba principa istovremeno, ali u toj teškoj ratnoj situaciji, u nekim trenucima, oni su morali odlučiti koji princip će prvo braniti. Oni su, posebno krajem 1993. i početkom 1994. godine, morali izabrati između ta dva principa i onda su odlučili da u prvi plan stave suverenitet muslimanskog odnosno bošnjačkog naroda i da se odreknu, barem privremeno, principa teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. To je nešto novo u strateškim izborima muslimanskih političara.

HK: Kakav je stav tradicionalnih muslimanskih elita o tome do kraja Drugog svjetskog rata?

XB: Ja bih rekao da su tradicionalne muslimanske političke elite branile prvo princip teritorijalnog integriteta BiH a ne sopstveni politički subjektivitet. Šire možemo reći da su se tradicionalne elite muslimanskog naroda odrekle sopstvenog nacionalnog projekta, nisu pokušali razviti posebni nacionalni identitet nego su branili ideju da muslimani budu zaštićena vjerska manjina u BiH, odnosno u Austro-Ugarskoj ili Jugoslaviji. Oni su, prije svega, tražili zaštitu centralne vlasti, koja je morala garantirati fizičku i materijalnu sigurnost muslimana, braniti postojanje Bosne i Hercegovine kao zasebnog entiteta i priznati autonomiju islamskih vjerskih institucija. To je bio njihov prioritet. Za te prioritete oni su žrtvovali ideju sopstvenog nacionalnog identiteta ili nacionalnog suvereniteta za bosanske

muslimane. To je velika razlika između JMO u međuratnom vremenu i SDA 1990-ih godina.

HK: Da, a kako se ponašala muslimanska inteligencija?

XB: Krajem 19. vijeka u Bosni i Hercegovini se pojavljuje nova grupa muslimana tj. nova sekularna inteligencija, poput Safvet-bega Bašagića. Ti intelektualci, za razliku od tradicionalnih elita, zanimaju se za princip nacionaliteta. Tradicionalne elite su dosta ravnodušne prema tom principu nacionaliteta, njima je najvažniji vjerski identitet. Za intelektualce je princip nacionaliteta vrlo važan, jer oni povezuju taj princip sa modernošću. Za njih čovjek ne može biti moderan ako nije nacionalan. Ali, isto tako, ti intelektualci ne pokušavaju da stvaraju posebni nacionalni identitet za bosanske muslimane nego podržavaju ili hrvatski ili srpski nacionalni projekt. Identificiraju se kao Hrvati ili Srbi. U Bosni i Hercegovini do kraja Drugog svjetskog rata nema aktera koji bi podržao ideju posebnog nacionalnog identiteta za bosanske muslimane.

HK: Veliki dio tvoje knjige si posvetio komunistima, odnosno Muslimanima u doba komunizma. Šta je tvoja teza o tom pitanju odnosa komunista prema nacionalnom identitetu Muslimana?

XB: Prvo, za vrijeme komunizma bosansko društvo doživljava brzu i radikalnu modernizaciju. I ta ekonomska, politička i kulturna modernizacija stvara preduslove za priznavanje posebnog nacionalnog identiteta za bosanske Muslimane. Ta modernizacija stvara neke nove političke i intelektualne elite kod Muslimana koji će nositi od 1960-ih godina projekt posebnog nacionalnog identiteta za bosanske Muslimane. U tom okviru, 1960-te godine su vrlo važne, jer dolazi do prizanja muslimanskog naroda, zvanično 1968. godine, i to je, naravno, veliki

zaokret za bosanske Muslimane, jer konačno postaju posebna nacionalna grupa, priznati narod u zajednici jugoslavenskih naroda.

HK: Još samo jedno dodatno pitanje: koliko je u tom komunističkom razumijevanju muslimanskog nacionalnog pitanja, i tom procesu afirmacije muslimanskog nacionalnog identiteta, to bilo povezano sa položajem Bosne i Hercegovine kao republike u jugoslavenskoj Federaciji?

XB: Priznanje muslimanskog naroda je dio jačanja položaja Republike Bosne i Hercegovine unutar jugoslavenske Federacije, tako da možemo reći da u tom slučaju politički subjektivitet bosanskih Muslimana i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine idu zajedno, što objašnjava da to priznanje bosanskih Muslimana kao posebnog naroda i nacije nije samo bio posao muslimanskih elita nego i nekih srpskih i hrvatskih političara Saveza komunista BiH. Ali, to priznanje muslimanskog naroda ne rješava sve probleme koji mogu postojati između političkog subjektiviteta Muslimana i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. To vidimo na primjeru nacionalnih institucija bosanskih Muslimana. Oni su jedini narod u Jugoslaviji koji nemaju sopstvene nacionalne institucije, jer su kulturne institucije u Bosni i Hercegovini, kao Akademija nauka i umjetnosti i druge, zajedničke institucije sva tri naroda Bosne i Hercegovine. Stvaranje posebnih nacionalnih institucija za bosanske Muslimane ugrozilo bi postojanje tih zajedničkih institucija i samim tim bi ugrozilo postojanje cjelovite Bosne i Hercegovine. Ta protivrječnost koju sam spomenuo na početku postoji i u komunističkom dobu.

HK: U posljednjem dijelu knjige si se fokusirao na razdoblje kraja 20. i početka 21. stoljeća, rat i poslijeratno razdoblje i transformaciju muslimanskog identiteta. Raspravljáš o pitanjima

islamizacije ili reislamizacije i to postavljaš kao problem. Da li, doista, možemo govoriti o nekoj reislamizaciji muslimana tokom 1990 ih godina?

XB: Ja bih rekao da 1990-ih godina dolazi do reislamizacije kolektivnog identiteta, nacionalnog identiteta Muslimana Bošnjaka. Za vrijeme komunizma imamo jedan dodatni paradoks: Muslimani su priznati kao nacija sa imenom „Muslimani“ (sa velikim „M“), ali komunističke elite pokušavaju da smanje ulogu islama u tom muslimanskom nacionalnom identitetu. Taj paradoks postoji za vrijeme komunizma. Jedna od posljedica te situacije je da je jedina nacionalna institucija Muslimana u nekom smislu Islamska zajednica, što je dodatni paradoks. A 1990-ih godina je bio suprotan slučaj: Muslimani su izabrali novo sekularno nacionalno ime „Bošnjak“, ali tadašnja politička elita, prije svega lideri Islamske zajednice i SDA, su naglasili centralnu ulogu islama u stvaranju tog novog bošnjačkog nacionalnog identiteta. Tako da jasno dolazi do reislamizacije kolektivnog identiteta Bošnjaka, dolazi do nove uloge religije u javnom prostoru, jer religija postaje mnogo više vidljiva u javnom prostoru, u medijima, itd. Ali, to ne znači da dolazi do prave reislamizacije samih Muslimana, odnosno Bošnjaka. Vjernici ostaju i poslije 1990-ih godina neka manjina ljudi koji prakticiraju redovno islam, jedna manjina unutar bošnjačkog stanovništva. Za vrijeme rata dolazi također do pokušaja Islamske zajednice i SDA da autoritarno reislamiziraju muslimansko stanovništvo, kroz polemike o mješovitim brakovima ili pokušaje da se zabrani konzumiranje alkohola, npr. u Tuzli. Ali, tu muslimansko odnosno bošnjačko stanovništvo pruža žestok otpor protiv tih pokušaja autoritarne reislamizacije. Dakle, prema mom mišljenju, nema stvarne reislamizacije bošnjačkog stanovništva nego samo jačanje uloge islama i islamskih institucija u javnom prostoru.

HK: Šta je danas dominantna sastavnica bošnjačkog nacionalnog identiteta: kultura, religija ili nešto drugo?

XB: Mislim da postoje tri glavna elementa bošnjačkog nacionalnog identiteta. Prvi je islam. Kao što sam rekao, 1990-ih godina islam je vraćen u centar nacionalnog identiteta Muslimana odnosno Bošnjaka i to stoji i danas. Drugi element je splet kulturnih elemenata, poput posebne historije Bošnjaka, posebne književnosti, posebnog jezika. Sve te kulturne elemente nacionalnosti Bošnjaka 1990-ih godina i kasnije, stvorili su sekularni intelektualci koji su već postojali za vrijeme komunizma, poput Mustafe Imamovića ili Atifa Purivatre. Treći element, koji je po meni vrlo važan, i koji je djelimično jedna posebnost bošnjačkog nacionalnog identiteta, je ideja o Bošnjacima kao žrtvama. Riječ je o naglašavanju genocida protiv Bošnjaka, ne samo 1990-ih godina, naglašavanje statusa žrtve. To je vrlo važno u bošnjačkom nacionalnom identitetu. Prvo, za same Bošnjake da se naglasi da su ugroženi od svojih komšija, tako da kažem, ali to je također jedan važan faktor u međunarodnoj afirmaciji bošnjačkog nacionalnog identiteta. To je poruka za zapadni svijet: „vidite mi smo muslimani, ali nismo opasnost nego smo mi u opasnosti“. Taj status žrtve, to naglašavanje statusa žrtve je vrlo važno u sadašnjem nacionalnom identitetu Bošnjaka.

HK: Još jedno pitanje o kome se i danas puno raspravlja u javnoj sferi i historiografiji, a i ti u svojoj knjizi o tome naširoko raspravljaš, tiče se Alije Izetbegovića i njegovih ideja. Da li je on doista maštao o stvaranju islamske države u Bosni i Hercegovini?

XB: Ja mislim da moramo više koristiti termin „muslimanska država“, u smislu nacionalna država za Muslimane. Teško je odgovoriti na pitanje o čemu je maštao Izetbegović za vrijeme rata 1990 ih godina. Adnan Jahić je tada pisao da ta ideja nacionalne države za Muslimane

postoji kod Izetbegovića, a Džemaludin Latić s druge strane je tvrdio da to nije bila njegova ideja nego da je nametnuta od međunarodne zajednice. Ja bih rekao da to nije ni toliko važno, šta je sanjao Izetbegović, šta je bila njegova jedina ideja i želja, jer 1990-ih godina za vrijeme rata, bošnjačka strana je bila najslabija strana u sukobu, tako da ta strana i sam Izetbegović nije bio u mogućnosti da nametne svoje ideje, da nametnu svoje projekte, nego stalno se morao prilagođavati projektima ili zahtjevima srpskih i hrvatskih nacionalista, kao i akterima iz međunarodne zajednice, odnosno velikih sila, koji su nametnuli svoja rješenja. To pitanje o namjerama i snovima Izetbegovića nije toliko važno u tom kontekstu.

HK: Nekad su važni i snovi, ali je puno važnije, a ti u svojoj knjizi i o tome raspravljaš, šta se to u stvarnosti dešava i da li se neki snovi doista transformiraju u neke projekte koji se onda pokušavaju i realizirati. Xavier, hvala za razgovor, drago mi je da smo razgovarali o tvojoj knjizi u okviru *History Festa* 2020. godine. Nadam se da se 2021. godine vidimo ponovo na *History Festu* uživo i vjerujem da ćemo do tada imati i još jednu tvoju knjigu prevedenu na bosanski jezik, a koja je nedavno objavljena na francuskom. O čemu se radi?

XB: To je knjiga o Handžar diviziji, što je predmet brojnih polemika u Bosni i Hercegovini. Ja sam zbog toga želio konkretnije vidjeti šta je s tom divizijom za vrijeme Drugog svjetskog rata.

HK: Vjerujem da ćemo stići objaviti tu knjigu do sljedeće godine. Nećemo sada otkrivati rezultate tvojih istraživanja koje si prezentirao u knjizi. To ćemo vidjeti kada knjiga bude objavljena na našem jeziku. Hvala još jednom za gostovanje i razgovor, kao i za knjigu *Nadživjeti carstva*, koju si nam ustupio da je prevedemo i objavimo na bosanskom jeziku, te tako učinimo dostupnom i široj publici u Bosni i Hercegovini.

XB: Hvala što ste objavili i tu knjigu i ako Bog da vidimo se sljedeće godine u Sarajevu.

Antiturski narativi i slike Bosne u britanskoj politici tokom druge polovice 19. stoljeća

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan svim pratiteljima *History Festa* i mom kolegi Edinu Radušiću.

Edin Radušić (ER): Dobar dan takođe svima.

HK: Edin Radušić je redovni profesor historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Uglavnom se bavi historijom Bosne i Hercegovine u širem evropskom kontekstu u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. U doktorskoj disertaciji je istraživao odnos britanske politike prema BiH od 1857. do 1878. godine. Tu knjigu je objavio Institut za istoriju prije nekoliko godina. Radušić je u posljednje dvije godine objavio dvije knjige: Jednu u izdanju Udruženja za modernu historiju (UMHIS), u kojoj govori o antiturskim narativima koji se razvijaju u britanskoj politici i britanskom javnom mnijenju i posljedicama tih antiturskih narativa na britansku politiku prema Bosni, Balkanu i Osmanskom Carstvu. Centar za historijska istraživanja Filozofskog fakulteta (CEHiS) je ove godine objavio njegovu knjigu „Dvije Bosne“ u kojoj raspravlja o tome kakvu sliku o Bosni i Hercegovini grade britanski konzuli, a kakvu britanski putopisci i drugi koji posjećuju Bosnu u drugoj polovici 19. stoljeća. Otkud Bosna i Hercegovina sredinom 19. stoljeća da postane važan faktor (ili nije tako važan faktor?) u britanskoj politici? Šta je to uticalo da se britanska politika sredinom 19. stoljeća počne više baviti pitanjima Bosne i Hercegovine?

ER: Odnose među velikim silama u 19. stoljeću možemo posmatrati kao zakon spojenih posuda – svako globalno pitanje koje je interesiralo jednu veliku silu interesiralo je i ostale. Ako bismo velike sile 19. stoljeća posmatrali u cjelini, mogli bismo reći da je Velika Britanija bila prva među jednakima i najzainteresiranija za sva globalna pitanja, a posebno za pitanje sudbine Osmanskog carstva zbog održavanja za Britance sigurnog puta prema Istoku i Indiji, kao i zbog opće politike očuvanja ravnoteže snaga među velikim silama. Posebno zbog toga jer su Britanci do tog vremena već bili ostvarili skoro sve svoje primarne interese i sada je njihov cilj bio očuvanje ranije stečenih pozicija. U tom kontekstu više faktora je uticalo da Bosna i Hercegovina postaje interesantnija Britancima. Dva su se faktora posebno isticala: Ruska politika na istoku i pojačan interes britanske javnosti za sudbinu balkanskih hrišćana pod osmanskom vlašću, znači i bosanskohercegovačkih hrišćana. Pokušaji Rusije da jednostrano rješava istočno pitanje i da zadobije prednost u odnosu na druge velike sila na Bliskom istoku, što je značilo, gledano iz britanske perspektive, ugrožavanje sigurnog puta prema Istoku i ugrožavanja britanskog kapitala uloženog u Osmansko carstvo, bili su stalni alarm britanskom Kabinetu. Također, pojačan interes britanske javnosti za sudbinu hrišćana u Osmanskom carstvu u eri promoviranja liberalnih ideja u toj državi, dodatno su uticali da BiH postane tačka pažnje Velike Britanije i njenog Kabineta, ali istovremeno i britanske javnosti. Pri tome treba reći da bosansko pitanje, iako važno, nikada nije bilo primarni interes Velike Britanije. BiH je bila važna, posebno zbog omjera muslimana i hrišćana (skoro u podjednakom broju), što je bilo drugačije u odnosu na ostale evropske pokrajine Osmanskog carstva. Dodatno je britanski interes na Balkanu i Bliskom istoku bio ojačan ulogom Velike Britanije u Krimskom ratu, u kojem je Velika Britanija pomogla Osmanskom carstvu u ratu protiv Rusije te istovremeno ojačala britanske pozicije u Osmanskom carstvu. Jedan britanski historičar je napisao da su Englezi u Osmanskom carstvu zaradili veliki novac

iskoristivši povoljnu poziciju u toj državi koju su dobili nakon Krimskog rata. U Osmanskom carstvu su ih doživljavali kao prijatelje – britanski političari koji su obavljali funkcije u vezi s Osmanskim carstvom bili su svojevrsni savjetnici Osmanskog carstva, sultana i velikog vezira u vanjskoj i unutarnjoj politici. Sve navedeno je važno za razumijevanje i sagledavanje britanske politike u Bosni i Hercegovini i za razumijevanje njihovog nastojanja da se provedu reforme i izjednači svo stanovništvo i faktički ojača pozicija sultana na Balkanu i BiH, spriječi intrigantska aktivnost ruskih i austrijskih konzula u cilju vezivanja hrišćanskog stanovništva BiH za interese ovih država, uključujemo tu i novonastale kneževine Srbiju i Crnu Goru.

HK: Pominješ britanski interes za položaj hrišćanskog stanovništva, želju da se Osmansko carstvo sačuva, ali da se naprave reforme i da se stanovništvo izjednači u svojim pravima. Koliko su tu Britanci i britanska politika znali o stanovništvu u BiH, o tome ko živi ovdje, kakav je identitet tih ljudi i koliko su na britanske stavove o Bosni i bosanskome stanovništvu uticale razne slike o identitetu ljudi u BiH, koju su gradili britanski putopisci?

ER: To je vrlo zanimljivo pitanje. Ako gledamo iz unutarbosanske perspektive, nisu britanski konzuli u Bosni bili stručnjaci za bosansko pitanje. Konzuli koje su Britanci slali u BiH su bili stručnjaci za osmanske i orijentalne probleme, gradili su karijeru u drugim provincijama Osmanskog carstva. Britanski cilj do kasnije faze velike istočne krize (1875-78) je bio da se Bosna očuva unutar Osmanskog carstva, da se Osmansko carstvo stabilizira, kako bi potom Britanci mogli kontrolirati ne samo puteve prema Indiji nego i ogromnu količinu novca koji su ulagali u Carstvo i očuvali ravnotežu snaga među velikim silama. S druge strane, putopisci koji su dolazili u Bosnu, koje ja posebno analiziram u svojoj knjizi, na Bosnu i njeno stanovništvo su više gledali iz perspektive šireg slavenskog ili kršćanskog diskursa, a ne bosanskog. Može se reći da je Bosna za njih bila i pitanje kršćanske solidarnosti. U tom

smislu mogli bismo govoriti o partikularnosti univerzalnog koncepta humanizma, kojeg su oni sa sobom nosili i koji je bio obilježen orijentalizmom i dominantnim pogledom Zapada na Istok (u sve to se uključivalo i slavenofilstvo). Oni su na Bosnu gledali kroz prizmu odnosa između Zapada i Istoka, civilizacije i barbarstva, a politički cilj im je bio da se pomogne hrišćanima da se oslobode osmanske vlasti, osmanskog ugnjetavanja i barbarstva. Nedovoljno se vjerovalo u sposobnost i želju dominantnih struktura u Osmanskom carstvu da reformiraju državu i postignu društvo jednakosti i slobode, što su bili ideali zagovornika liberalne ideje u britanskom javnom prostoru, koji su na pitanju jednakosti ljudi dokazivali da je moguće voditi vanjsku politiku onako kako je to ‚pravedno i ispravno‘. Znači, da se, bar u javno proklamiranim ciljevima državne politike bar donekle potisnu beskompromisni imperijalni motivi. Ali ipak su čak i najpoznatiji liberali, kao što je bio na primjer W. Gladstone koji je koristio navode putopisaca o Bosni u svojoj politici, priču o vođenju politike onako kako je to ‚pravedno i ispravno‘ i koji su u javnosti zagovarali stavljanje humanih ideja ispred imperijalnih, pokušavali dokazati da je moguće spojiti imperijalne (nacionalne) i humane interese. Smatrali su da je politika podrške hrišćanima u Osmanskom carstvu istovremeno britanski imperijalni interes i da se mora ulagati u progresivno i napredno, a ne u neke imperije koje su postojale i zadržavale se na principima nekog prošlog vremena i surovog imperijalizma koji je svoje ciljeve ostvarivao nauštrb blagostanja naroda. Naravno, radi uravnoteženijeg pogleda na njihovu politiku treba istaći da ti isti liberali nisu baš vodili računa o pravima Iraca u Velikoj Britaniji, slično slavenofilima u Rusiji koji se nisu brinuli o pravima seljaka u Rusiji dok su istovremeno s pravom kritizirali loš položaj hrišćanskih seljaka u Osmanskom carstvu. Sve je to bilo posljedica činjenice da je Osmansko carstvo bilo najslabije unutar kruga moćnih država, čime je bilo plodno tlo za vježbanje primjene novih humanijih ideja, koje su bile pozitivne i progresivne, ali su istovremeno imale svoja ograničenja i bile su partikulirane

kroz principe hrišćanske solidarnosti i hrišćanskog humanizma. Bili su dio modela Saidovog orijentalizma – predstavnici britanske javnosti, među njima i putopisci koji su pisali o Bosni i njenom stanovništvu, ubijedili su sebe da su baš oni ti koji trebaju da sude o tome šta je civilizirano, šta je napredno a šta ne. Naravno ne isključujemo mogućnost da su u velikoj mjeri bili upravu, ako pogledamo stvarne odnose među ljudima i stvarna prava koja su imali stanovnici tih država. Ujednom, njihovo poznavanje i predstavljanje Bosne je u osnovi bilo opterećeno njihovom polaznom pozicijom i političkom ideologijom.

HK: Ti jako dobro pratiš s jedne strane razumijevanje Bosne i odnosa u Bosni u krugu britanskih liberala, i s druge strane poglede o tome britanskih konzervativaca. To je jako važno u tvojim knjigama. Ti pišeš i o tome kako Britanci govore o identitetu stanovništva u Bosni, o hrišćanskoj solidarnosti. Šta je za njih primarno kada govore o identitetu stanovništva u BiH? Je li to vjerski identitet? Oni stanovnike u Bosni ponekad nazivaju Bosancima, Bošnjacima, nekad Turcima, nekad muslimanima. Šta takvo nominiranje stanovništva Bosne i Hercegovine znači?

ER: U cjelini ova knjiga relativizira stvari. Nema apsolutnih zaključaka. Govorim o slikama, narativima i diskursima. Nastojao sam pobjeći od strogog zaključivanja. Uzorak koji sam ispitivao je relativno mali, kao što je i inače dostupan uzorak za historičare mali, ako pogledate cijelinu tragova koji su ostavljeni iza historijskih događaja i procesa. Inače, 19. stoljeće je ostavilo različite perspektive događaja. Moje knjige su svojevrsno bacanje rukavice u lice naslijeđenoj historiografiji koja je počivala na vjerovanju u dosezanje historijske istine. Pojasnit ću na jednom primjeru: moje knjige i radovi u naslovima uvijek imaju britansku perspektivu, ne isključivo zato jer sam ja orijentiran većinom na britansku građu, nego s ciljem da pokažem da su grijeshili neki koji su ranije koristili samo izvore jedne provenijencije

(sigurno ne sve postojeće izvore), a izvodili apsolutne zaključke u skladu sa poželjnom slikom prošlosti. U mojoj knjizi *Dvije Bosne* negdje stoji da ja u analiziranom narativu mogu reći šta stanovnici Bosne i Hercegovine *sve jesu*, a ne šta *jedino* jesu. To je uvijek trenutna slika stanja identiteta stanovništva BiH, a to uvijek zavisi od orijentira i drugog aktera para s kim se upoređuje određena grupa stanovništva. Identitet stanovništva su britanski kreatori narativa o Bosni vezali s onim šta žele postići s Bosnom u budućnosti. Konzul Holmes, koji je tu bio 17 godina i bio važna figura unutar britanskog konzularnog i diplomatskog servisa, izgradio je priču da je Bosna Osmanska pokrajina, ali da stanovnici Bosne imaju svoju specifičnost i svoj jezik: oni nisu Turci, nisu Srbi, nisu Hrvati, oni su nekako po njemu primarno Bosanci i Bošnjaci, s tim da nominaciju Bošnjaci koristi u dvije varijante. Jedna je šira, općebosanska, a druga je vezana za bošnjačko muslimanski dio bosanskohercegovačkog stanovništva. Pored toga, još naglašenije, u cjelini se kod njega vidi podjela bh stanovništva na muslimane i hrišćane. Kod Holmesa je zanimljiva teza o bošnjaštvu i o Bošnjacima. Kod njega bošnjaštvo nije regionalni identitet nego narodnosni. Kao argumentaciju sam u knjizi naveo njegovo nominiranje bosanskohercegovačke jevrejske i romske zajednice, koje istina imaju naglašene specifičnosti, a za koje Holmes nikad ne kaže da su Bošnjaci. Za njega su Bošnjaci Slaveni koji žive u Bosni.

Ni za koga od Britanaca nema dileme (bilo da su u pitanju konzuli ili putopisci) da su svi stanovnici Bosne Slaveni. U zavisnosti od političke opcije koja je namijenjena za Bosnu, imamo varijacije u pogledu na primarne identitete stanovništva zemlje. Iako, naprimjer, Evans i Mis Irby pripadaju jednoj političkoj i narativnoj grupi i njih dvoje donekle različito gledaju na identitet stanovništva Bosne. Kod njih se vidi različit pogled na način izgradnje posebne političke autonomije i subjektiviteta BiH u budućnosti. Evans insistira na bošnjaštvu,

stanovnike Bosne koji su pravoslavci ne vidi kao Srbe, za razliku od hrišćanskih stanovnika Novopazarskog Sandžaka koji su historijski vezani za Srbiju, koji u putopisnom narativu jesu Srbi. To se vidi i u narativu Mis Mekenzi. Kod Mis Irby, u skladu sa njenom političkom idejom stvaranja velike srpske države i vezivanja bosanskog pravoslavnog stanovništva za Srbiju, u predstavljanju identiteta bosanskohercegovačkog stanovništva dominira srpski nacionalni identitet. Ipak i kod nje se vidi nepovjerenje u kulturno nasljeđe Istoka (čak i kad su u pitanju bosanski hrišćani) pa smatra da u prvoj fazi oni ne mogu samostalno graditi politički identitet u BiH na zapadnim principima slobode i jednakosti. Miss Irby je koketirala sa idejom austrougarske okupacije kao neke prelazne faze civiliziranja stanovnika Bosne i Hercegovine. U cjelini, kada želimo odgovoriti na pitanje identiteta stanovništva problem je sa izvorima jer oni često direktno ne odgovaraju na pitanje koje im mi postavljamo i time postoji mogućnost različitog čitanja i zaključaka na osnovu istih izvora. Ja sam primarnim izvorima (kako su se ranije karakterizirali) – konzularnim izvještajima – pristupao samo kao vrsti teksta koji analiziramo. U pokušaju doseganja do britanskog viđenja identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine analizirao sam i kontekst u kojem britanski narativi o Bosni nastaju. Moje bavljenje britanskom politikom i odnosima Bosne i Velike Britanije, kao i odnosima među velikim silama, mi je pomoglo da razumijem kontekst i lakše doprem do britanskih razumijevanja identiteta stanovništva u BiH. U knjizi su predstavljene široke varijacije identiteta stanovništva Bosne. Holmes govori o Slavenima, pa ih dijeli na hrišćane i muslimane, a u izvanbosanskim relacijama je dominantna odrednica Bošnjak. On ponekad prenaplašeno ističe da uopće nema srpskog identiteta među pravoslavnim hrišćanima u Bosni, pa čak ni kada taj identitet u Bosni i Hercegovini jača u jeku spojene borbe srpskih kneževina i ustanika u Bosni protiv osmanske muslimanske vlasti. On je za tu grupu domaćeg stanovništva uvijek koristio nazive pravoslavci i hrišćani. Istovremeno,

kod Mis Irby je tu prisutno insistiranje da se radi o Srbima. Istovremeno se kod Evansa vidi pokušaj da bosanskohercegovačko stanovništvo predstavi kao dosta homogenu zajednicu sa zajedničkom perspektivom, pa je on muslimanima, zbog njihovog iskustva, čak namijenio posebnu pozitivnu ulogu u stvaranju političke posebnosti (slično kao što je to Benjamin Kalaj radio kasnije). Ako gledamo u cjelini, svi analizirani britanski kreatori narativa o identitetu stanovništva Bosne i Hercegovine su bili dio zapadnog pogleda na Osmansko carstvo i vide dominantnu podjelu stanovništva na hrišćane i muslimane. To nas vodi na moju dilemu iz uvoda knjige, da li su opisivani stanovnici Bosne i Hercegovine iz aktuelnog političkog trenutka zakonske jednakosti stanovništva (kada tekstovi konzula i putopisaca nastaju normativno je u pravima izjednačeno svo stanovništvo Osmanskog carstva), ili su tu reproducirani naslijeđeni narativi o stanovništvu i predreformskim društvenim odnosima kada hrišćani u Osmanskom carstvu nisu imali jednaka prava kao muslimani. Izgleda da je, bez obzira na provedene reforme u Osmanskom carstvu, u britanski javni prostor, posebno u putopisnom narativu, ušla slika starog osmansko-bosanskog društva nejednakosti. Ili u najboljem slučaju povremene tolerancije. Za razumijevanje političkih i društvenih promjena u Bosni u 19. stoljeću podsjetio bih nas na tezu koju je iznio kolega Robert Donia, da temeljne promjene u Bosni u približavanju zapadnim vrijednosnim konceptima (pa i političkim i društveno-ekonomskim konceptima) ne počinju sa 1878. godinom, nego 1851., kada su ukinute spahije (simbol timarsko-spahijskog sistema) i uveden novi način privređivanja i slobodna trgovina u van agrarnoj djelatnosti.

U cjelini sam u knjizi nastojao da budem oprezan u zaključcima o pitanju identiteta stanovništva, a čitaoci će procijeniti koliko sam u tome uspio. Nisam bio opterećen time kako će me neko čitati. Kao i uvijek, i u ovoj knjizi će čitaoci naći nešto što im odgovara ili

ne odgovara. Zanimljivo je i iz današnje perspektive čitati o pitanju nacionalnog identiteta i uopće kolektivnog identiteta. Mi u Bosni i Hercegovini smo često u političkim krizama koje usmjeravaju interes na kolektivne identitete koji nose sa sobom i religijsku svetost i nužnost opredjeljivanja: pripadanje i nepripadanje određenoj zajednici. U tom smislu ova knjiga može pripomoći da vidimo koliko je pitanje identiteta i percepcije identiteta slojevito. Na primjeru ljudi (kreatora narativa) koji dolaze iz istog konteksta, svi su živjeli u vremenu izrastanja unutar hrišćanske solidarnosti i vjere u vlastitu kulturnu nadmoć, a različito vide identitet stanovništva Bosne i Hercegovine pokazujem tu slojevitost. Naravno, ovdje treba upozoriti da su često njihovi „informatori“ različiti. Naprimjer, Mis Irby se više druži sa ljudima iz pravoslavne zajednice i dobija informacije od njih, a Holmes je bliži Osmanskom carstvu i muslimanima i njihovom narativu o stanju u Bosni. Njegovi politički protivnici i kasnija literatura su ga prozvali turkofilom.

HK: U knjigama govoriš o slikama. Mi danas kad govorimo o Bosni imamo dvije slike i dva narativa o životu ljudi i međusobnim odnosima. Kako britanski konzuli, a kako putopisci predstavljaju međusobni život tadašnjih stanovnika? Je li to stalno konfrontacija ili se naglašava suživot?

ER: Na probranim primjerima se krećemo od jedne do druge krajnosti. Kod konzula Holmesa predstavljeno stanje je šaroliko, mjestimično ističe netoleranciju prema hrišćanima i njihovu nejednakost, ali u cjelini dominira slika suživota. U knjizi sam naveo nekoliko primjera koji su konzula oduševili. Izdvajam slučaj kada su prilikom požara u latinskoj četvrti u Sarajevu tamošnjim hrišćanima prvu pomoć pružili njihove muslimanske komšije. Konzul navodi i neke negativne primjere dominacije muslimana nad nemuslimanima i iskazivanom osjećaju njihove nadmoći, koja je proistekla iz činjenice da su neki bosanski muslimani postali dio

osmanske vladajuće elite i da dijele vjeru s gospodarom zemlje. To se posebno vidi za vrijeme ustanka, koji je svakako vrijeme netrpeljivosti i nasilja.

Kod Mis Irby dominira slika netolerancije i nasilja. U drugom izdanju zajedničkog putopisa s Mis Mekenzi (1877) – to je ustaničko vrijeme kada se ona druži sa ustanicima – nasilje je vidljivo na svim stranama, ali kod nje dominira slika nasilja osmanskih vlasti i domaćih muslimana nad bosanskohercegovačkim hrišćanima. Istovremeno, Evansov narativ o međusobnim odnosima i ugnjetavanju hrišćana podsjeća na jugoslavenski komunistički narativ o Bošnjacima muslimanima osmanskog razdoblja, kada se „turska krivica“ reducirala na begovski vladajući sloj. To reduciranje je Evansu bilo potrebno kako bi se očuvao svebosanski zajednički supstrat neophodan za izgradnju homogene zajednice na liberalnim idejama.

Ja sam Mis Mekenzi u nekim mojim ranijim tekstovima možda olako stavio u grupu onih koji su a priori negativni prema Osmanskom carstvu i prema muslimanima, ali detaljnija analiza njenog narativa je pokazala multiperspektivnost njenog diskursa. Ona navodi i pozitivne i negativne slučajeve u odnosima muslimana i hrišćana, pa i različita viđenja tih odnosa.

Pomenuću i da je u nekim prevodima putopisa, u pogledu predstavljanja identiteta stanovništva, bilo prilagođavanja vremenu u kojem su prevodi objavljeni, pa sam se zbog toga držao izvornih tekstova na engleskom jeziku. Iako drugačije nominiranje opisivanog stanovništva od izvornog kod prevoditelja nije moralo biti zlonamjerno, ono me je moglo uvući u zamku prihvatanja (predstavljanja) poželjnog identiteta bh. stanovništva u prošlom vremenu.

U cjelini, kada govorimo o međusobnim odnosima u Bosni i Hercegovini slika je šarolika. Kada je ustanak počeo 1875. počinju da dominiraju slike podjele koje su i očekivane jer je ustanak

pravoslavnog stanovništva podignut protiv osmanske vlasti ali i domaćeg muslimanskog vladajućeg sloja pa i svih domaćih muslimana. Za ustanike su simboli osmanske vlasti protiv kojih se bore i koje ruše i pale bili sve ono što je „tursko“, najvidljivije kule i odžaci domaćih muslimana.

HK: U obje knjige opširno raspravljaš o narativu nabijanja na kolac i to je tema koja je prisutna ne samo u našoj historiografiji nego i u literaturi. O čemu se tu radi? Kako je taj narativ nabijanja na kolac nastao i kako se širio? Šta je zapravo u osnovi tog narativa nabijanja na kolac?

ER: To je zanimljivo pitanje. Poznato je svima koji čitaju kako se raširio narativ o nabijanju hrišćana na kolac i koliko je bio poznat izvan historiografije. Pri tome čitaoci često pjesničku slobodu književnosti nisu razumjeli kao takvu već su navođeno u književnim djelima razumjeli kao fakt. U svojim radovima i knjigama spominjem narativ o nabijanju na kolac kao veoma važan segment antiturskih narativa i antiturskog kursa u Velikoj Britaniji. Stavio sam taj narativ u kontekst jačanja antiturskog narativa u britanskom javnom prostoru, koji je usko povezan sa zločinama turskih poluregularnih jedinica i domaćih bugarskih muslimana nad bugarskim hrišćanima 1876. godine, kada je pobijeno dvanaest i po hiljada ljudi, među njima i djece i staraca. Taj strašni zločin u Bugarskoj je poslužio Gladstoneu i drugim zagovornicima promjene vlasti na Balkanu kao dokaz da se Osmansko carstvo ne može promijeniti, da zločini u Bugarskoj nisu izolovan slučaj nego da je to paradigma i način vladanja Turaka. Sam čin nabijanja na kolac je korišten kao simbol najbarbarskije prirode – čovjek umoren na taj način doživljava najtežu smrt, umire do dva dana u agoniji. Smatralo se da oni koji to mogu raditi nemaju nikakve perspektive da se civiliziraju. Ja sam fokusirano pratio kako su se navodi o nabijanju na kolac predstavljali u britanskom javnom prostoru. Iako je teško bilo dokazati

istinitost tih navoda, često se prihvatilo da je normalno da se to dešava u Osmanskom carstvu i Bosni i da se to dešava na više mjesta te da je bilo svjedoka koji su to vidjeli (negdje uz obalu rijeke Save, u blizini austrijske granice). U knjizi ne utvrđujem da li je bilo slučajeva takvog strašnog ubijanja ljudi, već sam se bavio političkom funkcijom tog narativa. Svi moji akteri (pisici tekstova koje sam analizirao) suštinski drže svoje pozicije, oni koji su govorili o nasilju kao dominantnom ponašanju jedva su dočekali da koriste ovaj narativ za dalju stigmatizaciju Turaka. Ja u svojim tekstovima ne pišem ni o Turcima kao milosrdnim blagim ratnicima i načinu vladanja koji je bio u skladu sa humanim principima slobode i jednakosti, ali ipak govorimo o pravnoj državi koja je imala svoje pravne norme, manje ili više poštivane. U vezi s narativom o nabijanju na kolac važno je istaći koliko su tvorci tog narativa insistirali da takve strašne zločine ne čine samo predstavnici osmanske vlasti nego i domaći muslimani.

HK: Hvala Edine, bio je ugodan razgovor. Koliko god ti bio skroman, tvoj doprinos dekonstrukciji ovog mita o nabijanju na kolac i ta priča koju si pokazao u svojim knjigama, na koji se način istraživalo i kako su to pojedinci zaključivali da je riječ o nabijanju na kolac, a očito je bila riječ nečemu sasvim drugom. U tim knjigama si jako doprinio razbijanju tih mitova i ja se nadam da ćeš u nastavku svojih istraživanja raditi na način kao i do sada, vrlo odgovorno i precizno. Ja se nadam da ćemo u narednom razdoblju čitati i tvoje nove knjige i nastaviti se družiti i na *History Festu*. Hvala za razgovor.

ER: Hvala, i meni je razgovor bio ugodan. Zadovoljan sam da je neko razumio u potpunosti ono što sam u svojim tekstovima htio pokazati, kroz dekonstrukciju ne samo tadašnjih narativa nego i historiografskih pristupa. Hvala još jednom.

Moderna istorija Crne Gore

Husnija Kamberović (HK): Pozdravljam sve posjetitelje *History Festa* i mog kolegu, profesora i dragog prijatelja Šerbu Rastodera. Dobar dan, profesore.

Šerbo Rastoder (ŠR): Dobar dan. Pozdravi za Vas i vaše saradnike iz *History Festa*.

HK: Hvala lijepo. Profesor Šerbo Rastoder je redovni profesor na Univerzitetu Crne Gore i član je tri akademije nauka i umjetnosti: Crnogorske (CANU), Dukljanske (DANU), Bošnjačke (BANU). Napisao je toliko knjiga da se ja neću ni usuditi pokušati nabrojati ih, ali povod za ovaj razgovor je objavljivanje knjige *Moderna istorija Crne Gore od 1988 do 2017. godine*, koju ste napisali skupa sa Novakom Adžićem. Imali ste već nekoliko promocija u Crnoj Gori. Bili smo planirali napraviti jedan ozbiljan razgovor o toj knjizi na našem *History Festu* u Sarajevu, ali evo zbog korona virusa dogovorili smo se da na ovakav način našim posjetiteljima predstavimo vašu knjigu. Dakle, riječ je o trotomnoj knjizi. U prvoj knjizi govorite o Crnoj Gori od 1988. do izbijanja ratova. Druga je posvećena ratovima, a treća o razvoju Crne Gore poslije ratova do ulaska u NATO pakt. Počnimo naš razgovor od početka. U prvoj knjizi opširno pišete o događajima 1988. i 1989. godine i o tome šta se tada desilo u Crnoj Gori. Postavljate pitanje šta se doista desilo u Crnoj Gori: da li je u pitanju puč, udar, revolucija, prevrat. Šta se, doista, desilo u Crnoj Gori 1988. i 1989. godine?

ŠR: Dragi kolega Kamberoviću, prvo da se zahvalim na prilici da predstavimo ove naše knjige. Prosto hronološko određenje onoga što smo istraživali, pa i vremenska udaljenost onoga o čemu smo pisali i način na koji smo pisali, čini čitavu nauku upitnom i na neki način drugačijom od onoga na šta smo navikli. Prvo i suštinsko pitanje koje se najčešće postavlja na promocijama je zašto nismo robovali istorijskoj distanci. Na to pitanje odgovaram na sljedeći način: Izgovor za istorijsku distancu je izgovor za kukavičluk. Zašto uopšte postoji istorijska distanca? Ona ne postoji zbog toga da bi bili udaljeni od nekog događaja, jer to ne zavisi od toga koliko smo vremenski udaljeni, ili emotivni ili na svaki drugi način vezani za događaj, nego zavisi od toga da li osnova sa kojom raspolažete dozvoljava vaše utemeljeno, stručno i naučno mišljenje koje će izdržati provjeru vremena i sud naučne kritike. Ova druga argumentacija koju ja zagovaram počiva na nekoliko premisa. Živimo u najdokumentovanijem vremenu istorije, u vremenu istorije kada je dokumentovan svaki minut življenja, a kamoli nešto značajnije i dugovječnije. Nije problem izvor, nego odabir izvora. Kako je svaki odabir subjektivan, toga treba biti svjestan. To znači da ulazimo već u treću fazu mog filozofskog promišljanja istorije, a to je da se istorija ne može napisati nego se ona piše. Mi smo se usudili da prvi napišemo istoriju o poslednjih 30 godina crnogorske istorije, i o najturbulentnijem vremenu 20.vijeka na Balkanu, imajući na umu ambiciju da to uradimo stručno, naučno i utemeljeno. Da li smo to postigli, nije na nama da sudimo. To su prosudili i sude kolege širom regiona. Ono što nas čini ponosnim je da smo prvi u regionu, mi u Crnoj Gori, otvorili priču o zadnjih 30 godina istorije. Ta priča se mnogima dopada ili ne dopada, a to ne zavisi od nas. Ona je jednostavno takva. Prosto, mislili smo da kulturu pamćenja ovih prostora treba izgraditi i nadograditi, te vratiti u sjećanje nešto u čemu smo mi bili neposredni sudionici. To je prednost, zato što robujemo iluziji da ako smo nečemu prisutvovali, da to znamo, a mi kao istoričari znamo da to nije tačno. Hendikep je što ima na hiljade učesnika koji uvijek

moгу prigovoriti ili na neki način biti svjedoci eventualne zloupotrebe onoga što su činjenice. Na našu sreću, skoro godinu dana otkako je knjiga izašla, imamo sasvim drugačije reakcije učesnika događaja. Uglavnom se tiču činjenice da smo nešto propustili, što je sigurno i što je sasvim razumljivo, jer mi pored 1776 stranica, koliko obuhvata jedna knjiga u tri toma, ipak ne možemo do kraja da sintetizujemo sve na način da zadovoljimo sve što bi bilo neophodno. Vraćam se na Vaše ključno pitanje. Dakle, mi smo svi svjedoci raspada jedne velike države i svi se pitamo kada je raspad počeo, ko je kriv za raspad, kakve su bile manifestacije raspada u raznim prostorima i mi smo prosto počeli od 1988. do 1989. godine, od tog čuvenog prevrata kojeg su sami učesnici nazvali antibirokratskom revolucijom. Dokazali smo da ne može biti revolucija unutar jedne partije, a posebno je smiješno da je to antibirokratska revolucija, jer je posle toga bila prisutna birokratizacija društva. Svi znamo da je jugoslovenska federacija počivala na Ustavu iz 1974. godine. Taj Ustav je na neki način definisao osam glasova u Predsjedništvu te države, koje je bilo kolektivni šef države nakon smrti Josipa Broza. Od 8 polovina je 4. U to vrijeme je razbuktan srpski nacionalizam koji je protežirao misao da je za sve nedaće Srbije kriv Ustav iz 1974., jer je pokrajinama dao isto pravo kao republikama. Nasuprot tome, mislim da je to neko iskoristio kao prednost, a ne kao hendikep. Pogledajmo redoslijed događaja: ukidaju se autonomije Vojvodini i Kosovu, tako da Srbija dobiva tri glasa. Fali četvrti glas. Četvrti glas je pola federacije. Taj četvrti glas je nađen u Crnoj Gori i omogućio je da dođe do blokade te države. Dakle, iako izgleda kao prosta matematika, ono što je bitno za nas u sveobuhvatnoj istorijskoj analizi, prosto moramo to imati na umu. Ovim neću da kažem, iako ima jako mnogo dokaza, da su svi ti događaji konstruirani iz Srbije. Mi smo rekonstruisali čitavu obavještajnu mrežu koja je radila na tome, ali hoću da kažem nešto što je za mene kao istraživača veoma bitno, a to je da sve analize pokazuju da je tadašnje partijsko rukovodstvo jednostavno bilo nedoraslo istorijskom vremenu zato

što je malo ko na ovim prostorima računao na činjenicu da je pao Berlinski zid, a skoro niko da je kraj komunizmu. Odgovor na prevrat od strane komunističke elite je bio neuk i krajnje neučinkovit. Ako imam pravo da tvrdim kao istoričar da je neko imao svijest o tome da se tome može oduprijeti samo izborima, i potvrditi legitimitet, siguran sam na osnovu pojedinačnih primjera, koji su vrlo rijetki, da bi komunisti tada ubjedljivo pobijedili sve svoje protivnike. Ali, nama kao istoričarima prosto ne ostaje da licitiramo „šta bi bilo kad bi bilo“, nego želim da kažem da je ovim na neki način Crna Gora ušla u jedan zatvoreni krug ratova i sukoba, koji se, nažalost, javio kao jedini model razrješavanja jugoslovenskog pitanja. Tu dolazimo do druge bitne dileme: zašto se od svih komunističkih federacija na svijetu, samo u Jugoslaviji desio rat prilikom raspada? Pri tome imam bitnu činjenicu na umu, a to je da je to vrijeme i raspada Čehoslovačke i Sovjetskog saveza, ali da tamo nije bilo prolivanja krvi i nije bilo toliko sukoba kao kod nas. Ja nudim samo moguće argumente u prilog tog odgovora, a to je da u komunizmu nije moguća federacija unutar jednopartijskog sistema. Ako bude prilike, drugi put bih detaljnije obrazložio taj svoj stav, ali kandidujem ga kao mogućnost promišljanja i mogućnost nečega što treba uzeti u obzir ili odbaciti.

HK: O tome sigurno možemo još razgovarati. Sada bih se zadržao na rezultatima vaše knjige. Dakle, vi ste detaljno opisali položaj Crne Gore u procesu raspada Jugoslavije, do izbijanja rata, razne ideje koje su se javljale o preuređenju jugoslovenske države i odnosa Crne Gore prema tim idejama. U drugoj knjizi pišete o ratovima i čak kažete „o ratovima u kojima nijesmo učestvovali“, ali detaljno pokazujete kako su vojnici i rezervisti iz Crne Gore ratovali u Hrvatskoj, na Baniji i dubrovačkom ratištu i kako su se odnosili prema ratu u Bosni i Hercegovini. Šta pokazuju vaši rezultati: Kakav je odnos Crne Gore prema ratu u Bosni?

ŠR: Prvo da kažem zašto „rat u kojem nismo učestvovali“. To je odgovor na zvanični politički stav da Crna Gora u to vrijeme nije bila posebni međunarodni subjekt, nije donosila autonomne odluke i kao takva ne snosi odgovornost u odnosu na ono što se desilo kao druge zemlje. Pravno je ovaj stav moguć i logičan, a suštinski je daleko od toga da Crna Gora nije učestvovala u ratu. Mi to pokazujemo na jedan način – činjenicama, unutar kojih se vidi da Crna Gora nije bila autonoman subjekt u sukobima, da je bila na neki način u raljama režima Slobodana Miloševića, da su vrlo rijetki istupi i iskakanje iz tog kolosijeka bili takvi da je poslije Haške konferencije Bulatović kidnapovan i primoran da povuče potpis¹. Za nas je vrlo važno da smo ovom knjigom pokazali da pored „druge Srbije“, u to vrijeme postoji i „druga Crna Gora“. To je ona antiratna, pacifistička i građanska Crna Gora koja se pokazala kroz nekoliko veličanstvenih manifestacija. Možda jedna od najvećih je bila u vrijeme „Dubrovačkog rata“ kada je grupa od nekoliko desetina hiljada ljudi na Cetinju pjevala „Sa Cetinja vila kliče, oprostite nam Dubrovniče“. Bio je miting na trgu u Podgorici i palili su svijeće za ubijene u Sarajevu. Antiratni pokret je išao sa

¹ Naime u *poglavlju* „Crna Gora i Haška konferencija“ detaljno je opisana pozicija Crne Gore u pregovorima oko sudbine bivše Jugoslavije: Na zasjedanju Mirovne konferencije u Hagu (18. oktobra 1991) predsjednik Predsjedništva Republike Crne Gore, Momir Bulatović, sa prethodno pribavljenom saglasnošću i ovlaštenjima Skupštine RCG da to učini, prihvatio je Karingtonov mirovni plan, a isti su prihvatili i predsjednici svih republika-članica već faktički bivše SFRJ, izuzev Srbije i njenog predsjednika Slobodana Miloševića, koji je taj plan odbio. Da bi se Bulatović spriječio da u Hagu podrži Karingtonov mirovni dokument, režim Slobodana Miloševića i JNA su sve uradili da on zakasni na Konferenciju. Naime, crnogorska delegacija na čelu sa Bulatovićem je iz Titograda doputovala u Beograd, iz koga je vojnim avionom, čiji je pilot bio izvjesni pukovnik, krenula za Hag, ali je pilot namjerno promijenio utvrđenu rutu i na iznenađenje Bulatovića najprije avion prizemnio u Prag, sa ciljem da se Bulatoviću spriječi da na vrijeme stigne na početak plenarnog zasjedanja konferencije da ne bi glasao za Karingtonov dokument. Iz Praga je avion s crnogorskom delegacijom odletio za Hag. Početak Konferencije kasnio je dva sata dok ne stigne crnogorska delegacija. Da je to bilo tačno potvrđuje i minuciozno opisuje i Momir Bulatović u svojim memoarima „Pravila ćutanja“.

parolom „Junaštvo je ne ići u rat“. Ko zna stereotipe o Crnogorcima, onda je to naizgled anomalija, ali imala je velik uticaj. Analiza je pokazala da postojanje „druge Crne Gore“, koja je bila tada slabša i minorna, prepuštena samoj sebi, ostavljena na milost i nemilost tadašnjim protivnicima. Kada bismo sumirali njen učinak, koji je tada bio relativno mali, u intelektualnom i svakom drugom nasljeđu ostaje jedna fascinantna ostavština i ponos za Crnu Goru, koja joj daje pravo da zakorači u svijet civilizovanih društava. Često na promocijama, koje imamo širom regiona, ističem jednu, po mom mišljenju vrlo zanimljivu stvar o kojoj niko ne razmišlja ili ne razmišlja kao ja, a to je pitanje: Da li ovi ratovi imaju svoje junake? Ne želim da povrijedim nikoga, posebno ne, branitelje, ali iz konteksta Crne Gore, njeni najveći junaci su bili admiral Vladimir Barović koji je dobivši naređenje da bombardira dalmatinske gradove sa Visa, ispalio sebi metak u čelo i izjavio da to nije dostojno Crnogorca. Može izgledati patetično, romantično, ali je potvrda nečeg što je stanovalo u Crnoj Gori u to vrijeme. Drugi primjer je kapetan bojnog broda Krsto Đurović, kojeg su ubili „naši“, jer nije htio bombardovati Dubrovnik. Na tim promocijama koje se dešavaju, mnogo se svjedoka javlja. Prije neki dan imali smo u Tivtu promociju i javio mi se neposredni svjedok koji je tvrdio da u helikopter u kojem je bio Krsto Đurović, za razliku od onog što sam ja dosad mislio, nije pucano sa zemlje, nego je Đurovića likvidirao kolega koji je sjedio do njega. Naravno, to je jedno svjedočenje i nije potvrđena činjenica, ali prosto želim da to kažem.

HK: Govorili ste i o „drugoj Crnoj Gori“, a i o „prvoj“, govorili ste o raznim previranjima u medijima, u intelektualnim skupinama i vjerskim zajednicama. Jedno poglavlje ste naslovili „Fašizacija društva“ i tu polazite od eseja Umberta Eca o fašizmu. Sukladno toj tezi i tom eseju, prepoznajete kako u Crnoj Gori tokom 1990-ih godina postoje razni oblici i razne

pojave fašizma. Koji su to konkretni pojavni oblici u crnogorskom društvu 1990-ih godina koji pokazuju elemente fašizacije tog društva?

ŠR: To ste izvanredno primijetili. Bio sam u dilemi tokom pisanja poglavlja, da li je preteško nasloviti poglavlje sa „Fašizacija društva“. Onda sam shvatio da fašizam ne mora da podrazumijeva poredak, to je ideologija koja nije poražena, jer se ideologija, nažalost, ne može poraziti. Sjajni esej Umberta Eca mi je pomogao. Analizirao sam svih 10 njegovih načela fašizma i pokušao da ih prepoznam u to vrijeme u crnogorskom društvu. Na moju veliku žalost, prepoznao sam uglavnom sve oblike fašizma tog vremena. Mi kao istoričari uvijek imamo više potrebe da ukazujemo na primjere, nego da govorimo o sadržaju tih primjera. Ogromna je bila netolerancija prema neistomišljenicima, prema pacifistima, protivnicima rata i koncepta Miloševićeve Jugoslavije i oni su kao takvi trpili ne samo verbalni progon, nego je bilo i jako mnogo fizičkog nasilja. Mediji su morali biti zarobljeni propagatori jednog režima i sve što je odudaralo od toga je bilo diskriminisano. Za Crnu Goru je važno da se izliv fašizma prelio na manjinske narode. U tom smislu smo pokazali na primjeru Pljevalja, gdje je živjelo muslimansko stanovništvo te njihova stradanja. Na primjeru ostalih mjesta po Crnoj Gori, kao i u krajnjem bilansu, vidite da su žrtve fašizacije uglavnom manjine – Bošnjaci i Albanci. Ako je to tako, onda smo se bavili onim što je konkretni učinak te fašizacije, to je logor Morinj, Pljevlja (Bukovica), deportacija Bošnjaka iz Crne Gore, jedan strašan zločin, „Akcija Lim“, rušenje i hapšenje kompletne garniture SDA u Crnoj Gori, progon Roma iz Danilovgrada, i događaj koji nije direktno vezan za rat – Orlov let, koji se desio 2006. godine. Svaki od tih događaja je zločin za sebe. Istoričar treba ići tragom pravnika. Da uzme optužnice i presude i to objelodani kao činjenice. Ukupan zaključak je da za ove zločine skoro niko nije odgovarao. U razgovoru da kolegicom Nevenkom Tromp, interesovao sam se koliko

u Haagu ima dokumenata o Crnoj Gori i Crnogorcima. Rekla mi je: „vrlo malo“, zato što su iz Crne Gore samo dva lica procesuirana u okviru Haaških suđenja (generali Pavle Strugar i kapetan Vladimir Kovačević Rambo, kojem nije suđeno zbog neuračunljivosti optuženog). Ali, nezavisno od toga, pokazuje se da domaći sudovi ipak nisu sposobni i spremni da te procese dovedu do kraja. Kada je u pitanju deportacija, za koju mislim da je jedan od najvećih zločina koji se desio na ovim prostorima, na kraju je ispalo da niko nije kriv. Došao sam do iznenađujućeg otkrića koliko je velikih Crnogoraca bilo u to vrijeme. Došao sam do čovjeka koji živi u Budvi i vlasnik je hotela. On je tadašnje trebinjske muslimane koji su izbjegli na tom području, prijavljivao pod tuđim imenima i čuvao ih u svom hotelu i spasio ih od povratka na nož srpskoj vojsci. Ako dozvolite da ispričam jedan za vas vrlo interesantan stenogram Vrhovnog savjeta odbrane, kako je to izgledalo u stvarnosti. Dakle, sjednica Vrhovnog savjeta odbrane. Sjednici prisustvuju Momir Bulatović, kao predsjednik Crne Gore, Slobodan Milošević, kao predsjednik Srbije, prisutni su i načelnik Generalštaba, obavještajni oficiri, itd. Bulatović pita Miloševića: „Slobo, moramo li da pomažemo Srbe u Bosni“. Slobo je rekao: „Pa, pomažemo“. Bulatović pita: „Moramo li baš sve da im dajemo“. Slobodan je rekao: „Dajemo im oružje i pare“, a Bulatović pita „Moramo li baš svaki njihov gadluk da realizujemo,“ a Slobodan Milošević po stenogramu, koji je objavio i Bulatović u knjizi, kaže: „Ma, Momire, šta to oni traže“. „Oni traže da pobijemo sve muslimane na sjeveru Crne Gore jer će nam zabiti nož u leđa kad tad“. Slobodan Milošević pita „Ko to traži“, a Bulatović odgovori „da to traži dr. Vladimir Lukić, predsjednik Vlade Republike Srpske.“ Ja se ne bih usudio dalje da idem, ali pretpostavljam da znate da se radi o univerzitetskom profesoru i to pokazuje da je teza Ericha Fromma o najgorim nacistima sa najvećim referencama sa najvećim titulama, potpuno opravdana.

HK: Slažem se s Vama. Tada, kao i danas, svjedočimo da mnogi koji su na Univerzitetu nisu dostojni univerzitetske karijere. Hvala za razgovor i čestitam za knjigu koju ste objavili. Pratim portale i vidim da na svim stranama o knjizi govore kao o kapitalnom djelu i mislim da ste Vi i kolega Adžić napravili nešto krupno i poticajno za druge historiografije, dakle i bosansku i srpsku i hrvatsku. Nadam se da će neko krenuti Vašim stopama, kako bi se napravile ovakve knjige i za historiju Bosne, Srbije, Makedonije, Slovenije i ostalih jugoslovenskih zemalja, jer tad ćemo dobiti cjelinu dešavanja na prostoru Jugoslavije. Nadam se da ćemo imati priliku o Vašim knjigama razgovarati ne samo putem Skypa nego i uživo.

ŠR: Hvala i Vama. Radujem se mogućnosti da se ponovo družimo na vašem veličanstvenom *History Festu*. Što se tiče prvog dijela razgovora, da Vas podsjetim da kineska poslovice kaže da „najduži put počinje prvim korakom“. Mi smo napravili taj korak, ako je dobar pokazat će vrijeme, ako je loš također. Vama hvala u svakom slučaju što ste posvetili pažnju ovome i podržali naš rad u svakom smislu, ne samo kao jedan od recenzenata nego i na svaki drugi način. Očekujem da se vidimo u Sarajevu i eventualno na promociji ovih knjiga i da Vi budete jedan od promotora.

HK: Hvala i doviđenja.

Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan svima koji prate *History Fest*. Pozdravljamo kolegu Enesa Omerovića.

Enes S. Omerović (EO): Pozdrav, profesore, i hvala na pozivu.

HK: Enes Omerović je naučni saradnik u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu. Bavi se historijom Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva svjetska rata. Objavio je dvije knjige. Prva je o političkom nasilju neposredno nakon Prvog svjetskog rata, a druga o nacionalnim manjinama u BiH od 1918. do 1941. godine. Općenito, čini mi se da su manjine u Bosni i Hercegovini, ne samo nacionalne, potisnute na marginu i to ne samo iz savremenog diskursa nego i iz nauke. Danas stalno govorimo o konstitutivnim narodima, a Enes Omerović u toj atmosferi piše knjigu o nacionalnim manjinama. Jesmo li doista imali tako veliki broj nacionalnih manjina u bosanskohercegovačkoj historiji?

EO: Da, jesmo. O tome nam govori i ova najnovija zakonska regulativa. U Zakonu o zaštiti nacionalnih manjina imenom i prezimenom je nabrojano 17 priznatih manjina koje žive u BiH. Otkad postoji bosanskohercegovačko društvo – postoje i manjine u njemu. Međutim, upravo u toj priči o konstitutivnim narodima često zaboravimo da je naše društvo bilo i još jeste puno bogatije. Bosanskohercegovački demografski mozaik je puno šareniji od onoga što se predstavlja i danas u javnosti. Tu prisutnost nacionalnih manjina, onih koje su danas priznate kao takve, u tragovima možemo pronaći još od srednjeg vijeka. Ali, kada govorimo

o kontinuiranom životu na ovom prostoru, možemo govoriti o prisustvu pojedinih manjina od sredine 16. stoljeća, kada na ove prostore dolaze Jevreji i Romi, odnosno kada su arhivski izvori potvrdili njihovo postojanje. Tokom osmanske uprave na ovim prostorima, na teritoriju BiH je doseljeno u nešto manjem broju cincarsko, albansko, tursko i karavlaško stanovništvo. Najveći broj manjina koje danas žive u BiH potječe iz perioda kada Austro-Ugarska okupira ove prostore i kada se praktično nekoliko desetina hiljada stranaca iz svih dijelova Monarhije, ali i drugih dijelova Evrope, slijevaju prema Bosni. Tada se u BiH naselilo nekoliko desetina hiljada Nijemaca, Mađara, Poljaka, Slovaka, Slovenaca, Jevreja aškenaza, Čeha itd. A u manjoj ili većoj mjeri bili su prisutni oni narodi koji će raspadom Jugoslavije postati nacionalne manjine. Bilo je nešto Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. Nakon Prvog svjetskog rata dolazi i nekoliko hiljada Rusa. Ono što je važno reći je da su manjine uvijek bile ono što im i ime kaže – bile su manjine. Godine 1910, kada imamo posljednje podatke iz austrougarskog perioda, kada je njihov broj bio na vrhuncu, činili su jedva 4 posto stanovništva, odnosno približno 75 hiljada stanovnika. U kasnijem periodu, taj broj se smanjuje. Nakon 1918. godine dio pripadnika manjina se iselio iz BiH, ali veliki broj njih i dalje ostaje. U principu, manjine u periodu između dva svjetska rata, bar što se tiče demografije, u defanzivi su. Njihov broj je stagnirao, nekoliko hiljada koji su Bosnu i Hercegovinu napustili 1918. godine uticao je na tu demografsku strukturu na način da su manjine u međuratnom periodu, i njihovo učestće u ukupnom stanovništvu BiH, pale na 3 procenta. Ali, i pored te činjenice da su manjine u BiH zaista bile manjine, nisu bile nevidljive. Iza sebe su ostavljale dovoljno traga, i danas možemo govoriti o mnogim segmentima njihovog života.

HK: U knjizi detaljno govoriš o broju različitih manjina, njihovoj kulturi, rasporedu itd. Maloprije si također kazao kako su one doista bile manjine u stvarnom životu, ne samo po

nazivu. Ali, ponekad neke manjine znaju igrati važnu ulogu u društvu. Ako je demografska manjina, to ne znači nužno da predstavlja manjinu u svakom drugom pogledu – kad je u pitanju status, pozicija ili uloga u društvu. Šta su pokazala tvoja istraživanja: koliko su nacionalne manjine uopće bile prisutne u političkom životu u BiH između dva rata, a koliko u ekonomskom životu? Da li ih se išta pitalo?

EO: Manjina kao i svaka manjina, ima prvi problem sa brojnošću. U bosanskohercegovačkim okvirima, kada je u pitanju učešće u političkom životu, manjine su bile gotovo nevidljive. Postojala su realna ograničenja koja nisu omogućavala da budu relevantan politički faktor. Kada uporedimo ove statističke podatke iz BiH sa cjelokupnom Jugoslavijom, u BiH manjine čine 3 posto stanovništva. U istom periodu u Jugoslaviji čine 15 posto. Čak i sa takvim procentualnim učešćem, manjine u Kraljevini SHS (i Jugoslaviji) nikada nisu uspjele kapitalizirati tu svoju brojnost. Tako ne čudi što su u BiH manjine bile skoro nevidljive u političkom životu. Jedini poligon na kojem su manjine mogle sudjelovati u političkom životu bio je najniži nivo vlasti, u općinama. U tom vremenu, moramo napomenuti, ni izbliza nije riječ o općinama u današnjem smislu riječi. Godine 1921. bilo je 2.267 općina. Krajem 1920-ih godina je smanjeno na 481. One su bile teritorijalno mnogo manje. Njihove ingerencije su bile male, svodile su se na komunalna pitanja, a dodatni problem je bio što je bilo vrlo malo, svega 111 organiziranih općina. Gradskih općina je bilo malo. Većinom su tim općinama upravljali seoski knezovi, muhtari. Prostora za djelovanje manjina je bilo vrlo malo. Dodatni problem je činjenica da u BiH do 1928. godine nisu održavani općinski izbori, nego su općinska vijeća postavljana od viših nivoa vlasti i obično su odražavali tadašnju strukturu na višim nivoima vlasti. Dešavalo se da u pojedinim općinskim vijećima ima i pripadnika manjina, ali najčešće nisu istupali kao zaštitnici manjinskih prava i postavljani su kao

predstavnicima određene političke zajednice. U BiH nikada nije došlo do okupljanja manjina u određene političke organizacije. Izuzetak su općinski izbori iz 1928, kada su u Sarajevu bile istaknute dvije jevrejske liste. Sarajevo je grad u kojem je živio najveći broj Jevreja u BiH, činili su značajan procenat stanovništva i računalo se da se na samostalan način može postići politički uspjeh. Na tim izborima se to pokazalo. Međutim, i to učešće jevrejskih lista na izborima postaje obesmišljeno, zbog poznatih događaja nakon 1929. godine i ukidanja nekih osnovnih demokratskih načela, između ostalog i učešća na izborima.

HK: Zbog uvođenja diktature.

EO: Da. S druge strane, učešće manjina u privrednom i ekonomskom životu BiH bilo je veće nego što je očekivano. To možemo posmatrati kroz život u ruralnim sredinama i u gradskim centrima. Na različite načine su manjinske zajednice uticale na okolno domicilno stanovništvo. Manjine koje su kolonizirane u sela po Bosanskoj krajini, oko Banje Luke, Dervente, Gradiške i Prnjavora, do Bijeljine, oko Zvornika. Uglavnom su to bili Nijemci, Poljaci, pripadnici drugih manjina koji su bili na većem stupnju privrednog razvoja od domicilnog stanovništva. Ne treba sporiti činjenicu da je to stanovništvo naseljavano na određeno područje i iz političkih razloga, da bi se razrijedilo stanovništvo koje nije bilo lojalno, ali je nesporno da je vrlo važan faktor bio i njihov privredni uticaj na domaće stanovništvo. Imanja kolonista, prije svega njemačkih kolonista, bila su ogledna imanja za okolno stanovništvo. U Bosnu dolaze i nove privredne kulture, novi alati i mašine, nove navike. Manjinska imanja su tokom austrougarskog perioda, i kasnije u međuratnom razdoblju, bila ogledna imanja, sa kojih je domicilno stanovništvo moglo mnogo toga naučiti. U gradskim centrima i industrijskim mjestima učešće manjina u pojedinim zanimanjima je bilo procentualno veće, pogotovo npr. jevrejskog stanovništva u trgovini. To je posebno vidljivo u industrijskim centrima, npr.

Zavidovićima, ili gradskim sredinama, npr. u Derventi. Naravno, Sarajevo je bio i tada svijet za sebe, u kojem je učešće posebno jevrejskog stanovništva, ali i drugih manjina, u privrednom životu bilo veliko. U gradskim sredinama se uticaj manjinskog stanovništva vidi kroz njihovo učešće u kulturnom životu. Mislim na djelovanje kroz različita manjinska udruženja, i u seoskim i u gradskim sredinama. Veliki uticaj su ostvarivali i kroz udruženja koja nisu nosila nacionalni karakter. Razvoj pojedinih segmenata kulture u BiH je nezamisliv bez pripadnika manjina. Danas kada govorimo o razvoju muzike u BiH, to ne možemo zamisliti bez Čeha. Razvoj arhitekture također. Manjine u bosanskohercegovačkom društvu, i pored toga što su malobrojne i teritorijalno rasute, ostvarivale su mnogo veći uticaj nego što je to njihova procentualna zastupljenost u društvu zahtijevala.

HK: To je iskustvo koje možemo izvući iz tog vremena. U knjizi opširno pišeš o udruženjima pripadnika raznih nacionalnih manjina, ali raspravljaš i o njihovoj vjerskoj organiziranosti. Kako su se manjine organizirale u vjerskom smislu? Je li bilo razlika u odnosu na druge nacionalne zajednice iste vjerske pripadnosti?

EO: To je bilo posebno izazovno pitanje, jer je u bosanskohercegovački etnički i religijski mozaik, koji čine, današnjim rječnikom, konstitutivni narodi, uklopljeno i nekoliko drugih etničkih i religijskih zajednica. Pored tradicionalnih vjerskih zajednica koje su postojale, sa manjinama su došle i neke druge, a upravo su vjerske zajednice vrlo bitan segment u očuvanju nacionalnog identiteta kod pripadnika manjina. Koliko je neka od manjinskih zajednica uspjela koristiti postojeću hijerarhiju vjerske zajednice, zavisilo je od mnogo faktora. Jedan faktor je bio da li su oni bili pripadnici iste vjerske zajednice kao i današnji konstitutivni narodi. Pripadnici romske nacionalne manjine, albanske i turske, bili su potpuno nevidljivi unutar Islamske vjerske zajednice i kroz njeno djelovanje. Vrlo rijetko se mogu pronaći podaci

koji tretiraju pitanje romske manjine, ali ne u smislu da se kroz djelovanje Islamske vjerske zajednice njeguje i čuva njihova posebnost. Najčešće je dolazilo do buđenja u Islamskoj zajednici kada bi se među romskom populacijom pojavili misionari drugih vjerskih zajednica. Kroz određeno preventivno djelovanje posvećivala se pažnja manjinama. Kada je u pitanju Rimokatolička crkva, činjenica je da je svaka vjerska zajednica mogla poslužiti pripadnicima manjina i kao duhovno, ali i kao nacionalno uporište. Primjer je Rimokatolička crkva. Unutar Bosne i Hercegovine je između 5 i 6 posto katolika činilo manjinsko stanovništvo. U tom kontekstu manjine su bili Nijemci, Poljaci, Italijani i Česi. Svaka od tih nacionalnih manjina drugačije se snašla u onoj hijerarhiji koja je postojala već od ranije na teritoriji Bosne i Hercegovine. Kako su se snašli, zavisilo je od mnogo faktora, od samog stava unutar zajednice prema Katoličkoj crkvi i od nekih vanjskih faktora. Odnos Rimokatoličke crkve, koja je u Bosni i Hercegovini u principu hrvatska nacionalna crkva, prema manjinama se može vidjeti kroz različit odnos prema različitim manjinama. U povoljnijem položaju su Nijemci katolici, zahvaljujući činjenici da je od 1869. u Bosni i Hercegovini postojao Samostan *Marija Zvijezda* kod Banje Luke, koji je imao ogromnu ulogu u okupljanju katoličkog stanovništva na tom prostoru. Taj trapistički samostan, uz ženski samostan, predstavljao je duhovno uporište za Nijemce katolike, ali isto tako i nacionalno uporište, jer su u župama u kojima su Nijemci većina, a to je vrlo važna stvar, uspijevali osigurati propovijed na njemačkom jeziku. Pored duhovnog uporišta nevjеровatan je uticaj u ekonomskom smislu spomenutog trapističkog samostana na Nijemce katolike, ali i druge katolike na tom prostoru. Nešto drugačiji je odnos prema Poljacima i odnos Poljaka prema Katoličkoj crkvi. Iako su Poljaci bili najbrojnija katolička manjina, nikada nisu bili zadovoljni svojim statusom unutar hijerarhije. Istina je da je za Poljake katolike formirano sedam župa u okolini Banje Luke i Prnjavora, u kojima su živjeli isključivo Poljaci. Činjenica je i da je za 40-50 godina života na tom prostoru svega

desetak svećenika koji su govorili poljskim jezikom djelovalo među njima. Unutar Katoličke crkve činilo se sve da se broj poljskih svećenika smanji, da ne bude veliki i česti su slučajevi loših odnosa između svećenika koji vodi određenu župu i lokalnog stanovništva. Italijani koji su bili malobrojniji od Nijemaca i Poljaka imali su jednu župu za sebe i propovijed na italijanskom jeziku, dok na češkom nije bilo takvih slučajeva. U nešto povoljnijem položaju su manjinske zajednice koje su pripadale vjerskim zajednicama u kojima nije bilo većinskog stanovništva. Govorim o Rusinima/Ukrajincima, o jevrejskoj vjerskoj zajednici i o protestantskim crkvama, evangelističkoj, odnosno Luteranima. One su uspijevale dati pripadnicima tih manjina ono što im nedostaje. Uspijevale su im osigurati ono što je bitno za očuvanje manjinskog identiteta, propovijed na maternjem jeziku. Nisu bili pošteđeni uplitanja sa strane i pokušaja da ih se stavi pod kontrolu. To vidimo kroz djelovanje Grkokatoličke crkve, koja je djelovala u strukturi Rimokatoličke crkve i centar je bio u Križevcima, a jedno vrijeme u samoj Bosni i Hercegovini. Za grkokatolike je organizovano nekoliko župa, osigurani su svećenici koji su govorili ukrajinskim jezikom, ali već 1920-ih godina počinje propaganda koju je vodila i finansirala Srpska pravoslavna crkva. Uloženo je dosta novca da se među grkokatolike dovedu pravoslavni svećenici ukrajinskog jezika, koji bi dio ili sve Ukrajinke, odnosno Rusine „vratili“ u Pravoslavnu crkvu. Na početku je tu bilo i uspjeha, ali sve se završilo formiranjem triju manjih župa, koje su okupljale pravoslavno stanovništvo, među kojima su djelovali parosi na ukrajinskom, odnosno rusinskom jeziku. Broj pravoslavaca među Ukrajincima nije bio veći od 1000. Napetost je 1920-ih godina splasnula, iako nije splasnula želja unutar Pravoslavne crkve da se što više Ukrajinaca „vрати“ u pravoslavlje.

Kad smo već kod toga, spomenut ću i činjenicu da je nakon 1918. godine i dolaska nekoliko hiljada Rusa kao izbjeglica, u Bosni i Hercegovini počela djelovati Ruska pravoslavna

zagranična crkva, koja je bila u odličnim odnosima sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Ona je osiguravala sve ono što je trebalo za normalno funkcioniranje. Bilo je i problema, kao i u svakim odnosima, ali podataka o djelovanju Ruske pravoslavne crkve u BiH je vrlo malo. Bila je organizirana jedna parohija u BiH, nije bilo građenja hramova. Malo je podataka zato što je riječ o stanovništvu koje se rijetko zadržavalo duže na jednom prostoru.

Od vjerskih zajednica treba spomenuti još i Jevrejsku zajednicu, koja djeluje od dolaska Jevreja u 16. stoljeću. Imali su jednostavnu organizaciju: postojale su jevrejske općine, formiran je Savez vjeroispovijednih općina Jugoslavije. Radom općine obuhvaćeni su svi Jevreji u Bosni i Hercegovini. To je vjerska zajednica koja nije imala prevelikih turbulencija u radu, mirno i uz nadzor i manje uplitanje države funkcionirala je kroz međuratni period. Nešto slično je i sa Evangeličkom crkvom, koja je uglavnom okupljala njemačko stanovništvo, nekoliko desetina Slovaka i Mađara. Imala je jednostavnu organizaciju, sa općinama u čijem su djelovanju aktivno sudjelovali, za razliku od drugih vjerskih zajednica, osim jevrejske, i sami stanovnici. Kada je u pitanju vjerski život i djelovanje kroz vjerske hijerarhije, vidimo da su postojale ogromne razlike između pojedinih vjerskih zajednica. Ogromne su razlike i između pojedinih etničkih zajednica, npr. kod Nijemaca, koji su obuhvaćeni i kroz hijerarhiju Rimokatoličke crkve i Evangeličke luteranske crkve u Bosni i Hercegovini. Mnogo toga je zavisilo od samog stava i želje pripadnika manjina na koji način su se željeli organizirati unutar svake od tih vjerskih zajednica.

HK: Govorio si o prisutnosti i ulozi pripadnika vjerskih manjina u raznim segmentima društva i njihovom doprinosu općoj kulturi. Nije to samo pitanje razvijanja nacionalnog identiteta, jer ti spominješ muzičare itd., ali si spominjao i kao vrlo važan segment uticaja jezika i u okviru vjerskih zajednica, kako se njeguje nacionalna kultura kod pripadnika nacionalnih

manjina i tako dalje. Jesu li imali svoje medije? Pisao si u knjizi o tome koliko su brojni mediji nacionalnih manjina. Šta su istraživanja pokazala?

EO: Možemo govoriti o štampi u tom periodu. To je jedan od vrlo važnih alata u rukama manjina, kojima se bore protiv asimilacije, za očuvanje vlastite nacionalne posebnosti, pored škole, udruženja i vjerskih zajednica. Kada je u pitanju BiH, slično učešću u političkom životu, puno je realnih ograničenja koja su sprečavala da manjine u BiH imaju razvijenu štampu i da koriste medije u svrhu očuvanja vlastite nacionalne posebnosti. Bilo je listova koji su izlazili na različitim jezicima. Bilo je listova koji su nastavili izlaziti nakon 1918. i stvaranja Kraljevine SHS na njemačkom jeziku, ali ugašeni su nakon nekoliko mjeseci. Nijedan od njih nije imao ulogu medija koji propagiraju manjinska prava. Bilo je primjera kod Čeha, Rusa i Ukrajinaca da u određenom trenutku izađe jedan ili dva broja određenih novina, ali su svi vrlo kratkog daha i kratkog dometa. Jedina manjina koja je imala taj alat u svojim rukama duže vrijeme bila je jevrejska. Kroz čitav međuratni period uvijek je izlazio najmanje jedan jevrejski list u BiH, a nekada i više. Većina je izlazila u Sarajevu. Bilo je takvih pokušaja i van Sarajeva, ali su brzo ugašeni. Specifično za jevrejsku štampu jeste da je izlazila na jeziku domicilnog stanovništva. Nije imala ulogu očuvanja maternjeg jezika. Jevreji sefardi na ovom prostoru živjeli su još od sredine 16. stoljeća i veliki broj se izjašnjavao da im je maternji jezik srpski ili hrvatski, po tadašnjoj terminologiji. Svi su u međusobnoj komunikaciji govorili ladino jezikom, jevrejskošpanskim, mađarskim ili njemačkim, zavisno od vlastite porodične historije. Da su i dalje koristili maternje jezike, vidi se kroz neke listove u kojima su objavljivani prilozima na nekom od jezika, odnosno na jevrejskošpanskom ili ladino. Uloga jevrejske štampe za jevrejsku manjinu u BiH je bila ogromna, ali čini mi se da je značaj te štampe danas puno veći za nas, pogotovo za istraživače. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je gotovo cjelokupna

dokumentacija jevrejskih općina, udruženja kojih je bilo mnogo, tokom Drugog svjetskog rata stradala i nestala, i činjenicu da imamo očuvan svaki pojedinačni broj jevrejskih listova koji su izlazili u BiH u tom periodu, to pokazuje kakav značaj ta štampa danas za nas ima. U to vrijeme je bila prozor u svijet Jevreja u BiH za domaće ljude, jer su mogli čitati na svom jeziku nešto o svojim komšijama. Za nas danas koji se bavimo manjinskim pitanjima jevrejska štampa je izvor prvog reda. Arhivska građa o djelovanju i životu Jevreja je gotovo u potpunosti izgubljena.

HK: Ima tu prostora za neke kasnije razgovore, jer se u posljednje vrijeme baviš pitanjem štampe između dva svjetska rata, posebno jevrejskom štampom. Ostavit ćemo to za drugu priliku, kada završiš istraživanja. Razgovor bih završio još jednim pitanjem. Govorio si o manjinama i njihovom broju, o tome kako su i u demografskom i političkom smislu manjine. Neki su u tom privrednom i kulturnom smislu ipak nešto značili. Zanima me kakva je sudbina tih manjina? Ti svoje istraživanje završavaš sa 1941. godinom, što je onda osnova za neka druga istraživanja. Šta se dešava sa položajem nacionalnih manjina krajem razdoblja između dva svjetska rata i tokom Drugog svjetskog rata?

EO: Sudbina manjina je određena sa nekoliko talasa koji su manjine odnosili iz Bosne i bosanskohercegovačkog društva. Godine 1918. i 1919. jednim talasom iseljavanja dio njih je otišao. Nakon toga dolazi do stagnacije u njihovom broju. Kada je manjinska populacija, koliko god bila heterogena, uvjetno rečeno, demografski stala na noge, desila se 1941. godina i dolazi praktično do velike demografske defanzive, odnosno devastacije. Na samom početku 1941. godine strašnim progonima i zločinima bilo je izloženo jevrejsko i romsko stanovništvo. Skoro u potpunosti su nestale te zajednice tokom Drugog svjetskog rata, ali to nisu bile jedine manjinske zajednice koje su tada nestale. Godine 1943. planski je izvršeno iseljavanje

njemačkog stanovništva, kojeg je bilo oko 20.000 u BiH. Zbog ratnih djelovanja i stradanja tog stanovništva Njemačka je u jednom većem i dosta manjih talasa skoro cjelokupno njemačko stanovništvo iselila iz BiH. Slična sudbina je zadesila i poljsku manjinu, koja je 1946. godine dogovorom između Jugoslavije i Poljske skoro u potpunosti iseljena u Poljsku. Više od 15.000 ljudi je iseljeno iz BiH. Kakvu je devastaciju Drugi svjetski rat ostavio na manjine u BiH, pokazuje činjenica da je 1948. godine na popisu stanovništva u BiH bilo svega oko 25.000 pripadnika manjina. Taj broj će se vremenom, u vrijeme Jugoslavije, povećavati. Njihov udio se povećava sa 1 posto 1948. godine skoro na 3,7 posto, koliko ih je bilo 1991. godine. Međutim, kada se malo podrobnije pogleda u te podatke, vidi se da većina od tih oko 120 hiljada ljudi iz 1991. godine, koji su svrstani u rubriku Ostali, ne odnosi se na tradicionalne manjine, nego je riječ o različitim regionalnim odrednicama i neopredijeljenim. Posljednju devastaciju manjinska populacija je doživjela sa zadnjim ratom. Često u prebrojavanju vlastitih žrtava zaboravimo pokušati prebrojati kako je rat uticao na manjinsku populaciju. Velike probleme stvara nepostojanje i neprovođenje popisa stanovništva. Iz godine 2013. imamo kakve-takve podatke i kad pogledamo tu godinu, vidimo da je u BiH živjelo oko 130 hiljada pripadnika ostalih, i činili su 3,68 posto stanovništva. Međutim, unutar tih *Ostalih*, svega 0,70 posto, odnosno oko 25 hiljada predstavljaju tzv. tradicionalne manjine. Ukupno u BiH po etničko-nacionalnoj pripadnosti stanovnici su svrstani u 508 različitih rubrika – tri konstitutivna naroda i 505 manjina. Među njima je vrlo malo tradicionalnih manjina. Puno je više onih koji su se izjašnjavali kao „polutani“, „željovci“, „vanzemaljci“, „komunisti“ itd. Čini mi se da je većina njih time pokazala kome ne želi pripadati. To je bio neki vid otpora, ali na ovaj način praktično su zasjenili komponentu manjinskog društva. Niko ne spori pravo nekome da se osjeća na ovaj ili onaj način, ali neka zakonska rješenja koja su danas važeća u BiH, a tiču se manjina, zloupotrebljavaju se od jednog dijela stanovništva, koje se

pokušava iz sebi znanih razloga prikazati nacionalnim manjinama i uzeti sebi određena prava na taj način. Mi jesmo multikulturno, multietničko i multikonfesionalno društvo. U BiH žive manjine i nikad nije bilo više zakonskih rješenja koja tretiraju pitanja manjina. Nikada se nije više pričalo o manjinama, a nikada manje manjina nije bilo u javnom životu. Manjine se guraju na marginu. Marginalizacija ili asimilacija je sudbina manjinskih zajednica. Živimo u vremenu kada se demokratičnost društva ogleda u odnosu prema manjinama.

HK: Uvijek su to naglašavali kao mjerilo demokratije – odnos prema manjinama.

EO: Padamo na tom ispitu, a svi mi u Bosni na određenom teritoriju predstavljamo manjinu. Čak i oni koji se smatraju konstitutivnim narodom.

HK: Hvala, Enese. Ja bih volio da ti svoja istraživanja nastaviš, jer je jako važno dovesti do kraja istraživanja koja će pokazati kako se nacionalne manjine prilagođavaju novim okolnostima, kao što si dobro komparirao manjine u austrougarsko doba i između dva svjetska rata. Moramo sačekati da dobijemo studiju koja će pokazati kako su se nacionalne manjine ponašale u doba socijalizma i kakav je njihov status danas. Voljeli bismo da imamo što više manjina, ali da se one ne osjećaju tako, nego kao ravnopravni pripadnici društva. Govorim općenito o manjinama, a ne samo o nacionalnim. U posljednje vrijeme manjinska politika ne svodi se samo na politiku nacionalnih manjina, nego je to šire pitanje raznih identiteta. Hvala ti na razgovoru i na knjizi koju si napisao. Čekat ćemo novu knjigu, a nadam se da razgovori neće morati čekati da se pojavi nova knjiga.

EO: Hvala na pozivu. U okviru Instituta za historiju realiziram projekt o jevrejskim udruženjima u BiH i to je nastavak onoga čime sam se bavio i nadam se da će rezultati tog rada biti gotovi za godinu ili dvije. Rezultati na drugoj platformi preko koje djelujem već su

dijelom vidljivi kroz projekat „Historiografija i nacionalizam“ kroz UMHIS, a koji finansijski podržava Fondacija „Heinrich Böll“. Ti rezultati su već objavljeni. Želim iskoristiti priliku da spomenem Udruženje UMHIS i Fondaciju „Heinrich Böll“, koji nam omogućavaju da radimo ono što volimo.

HK: Hvala.

Historiografija i nacionalizam

Husnija Kamberović (HK): Dobar dan svim pratiteljima *History Festa* i pozdravljam kolegu Amira Duranovića. Danas razgovaramo o jednom projektu koga realizira UMHIS, a podržava Heinrich Böll Stiftung, fondacija koja podržava ne samo taj projekt nego je i jedan od partnera *History Festa*. To je jedan dio naše šire saradnje. Amir Duranović je docent na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, i već neko vrijeme je prodekan na Fakultetu. U naučnom smislu, bavi se historijom Bosne i Hercegovine, najviše historijom 20. stoljeća, ali takođe i historijom Bosne i Hercegovine 19. stoljeća te pitanjima historiografije. Do sad je objavio jednu knjigu koja govori o odjecima i reakcijama u Bosni i Hercegovini na Brionski plenum 1966. godine. Nadam se da će ove godine uspjeti i izaći njegova doktorska disertacija koja govori o razvoju Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, od 1957. do 1974. godine. Danas dakle razgovaramo o projektu „Historiografija i nacionalizam“, koji se uz podršku Heinrich Böll Stiftung realizira u okviru UMHIS-a. Amire, ti si osmislio i vodiš taj projekt? O čemu se radi u tom projektu?

Amir Duranović (AD): Srdačan pozdrav svima koji prate *History Fest* ove godine u drugačijem formatu, ali ponovo sa istom idejom – idejom da se historičari iz Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja povezuju i razmjenjuju ideje i prezentiraju ono najnovije što rade. Ideja za ovaj projekt, koji vodimo u UMHIS-u, javila se krajem 2017. godine kada smo praktično u posljednjoj sedmici mjeseca decembra realizirali odnosno opravdali i predali izvještaj i

rezultate rada na, jednom uvjetno kazano, pilot projektu koji smo radili sa Fondacijom Heinrich Böll u Sarajevu. To je naš zbornik radova kojeg smo naslovili „Poplava, zemljotres, smog“ u kojem su tekstovi koji problematiziraju pitanja iz bosanskohercegovačke historije okoliša ili ekoistorije u 20. stoljeću. Tada smo, kao grupa od nekoliko kolegica i kolega koji su profesionalno vezani uz Univerzitet u Sarajevu, ali i stručno udruženi u UMHIS-u, razmotrili mogućnost da ono što radimo svi zajedno pokušamo prezentirati u formi drugačijeg projekta u kojem bismo pokazali relaciju i odnos historiografije u Bosni i Hercegovini danas sa nacionalizmom kao jednim od diskurzivnih modela i/ili načina življenja u BiH. Pokušali smo to prezentirati kroz teme kojima se bavimo, ali na način da smo krenuli sa margine, pokušali smo stvari promatrati iz obrnute perspektive. Nekako u tim godinama, ja sam, kako ste već naveli, izabran u zvanje docenta na UNSA, i na predmete koji se vežu na metodologiju historijskog istraživanja i historiju historiografije. Slijedom mog profesionalnog razvoja sve više sam se usmjeravao na to kako pojedina pitanja iz našeg savremenog diskursa političkog, kulturnog, nacionalnog, nacionalističkog i bilo kog drugog, utiču na historiografiju jer u razgovoru sa studentima, kolegicama i kolegama uvijek smo dolazili do zaključka da je svaka historiografija – historiografija svog vremena i da ono što se dešava oko nas ne može nužno ne utjecati na nas pa makar i u nekom najširem luku i makar najmanje smo dotaknuti time jer mi, ma koliko se trudili doseći do metodoloških i visoko postavljenih standarda, da budemo objektivni koliko je to moguće, da maksimalno svaku ideju kojom se bavimo, historiografski valjano obradimo, ipak smo ljudi koji žive u jednom vremenu u prostoru i to utiče na nas. Ne utiče na naše teze, u to sam ubijeđen, ali utiče na neke druge naše kolege i to stvara prostor za historiografske diskusije, sa jedne strane, a sa druge strane – rodilo se nešto za što smo mogli utvrditi da neka pitanja, koja smo željeli istraživati, na metodološki valjan način, su nailazila na, uvjetno kazano, ne negativne reakcije kolegica i kolega s kojima

komuniciramo, ali na reakcije koje su govorile da je to nešto što jeste interesantno, ali da u uvjetima u kojima živimo nije važno. Onda smo se zapitali šta može biti važno i ko određuje šta je u jednom momentu važno, a šta ne? To nas je odvelo u pravcu definiranja povezanosti historiografije i nacionalizma, kako funkcioniра jedno s drugim. Krajem 2017. i početkom 2018. smo osmislili projekt i predložili Fondaciji Heinrich Böll, a ideja je bila da se okupe prije svega mladi ljudi, doktoranti na UNSA ili drugim univerzitetima s kojima imamo kolegijalnu i vrlo plodnu saradnju, i razmijene iskustva između mladih ljudi. Ja sam smatrao da je to u tom momentu bilo jako važno. U trećoj godini projekta, kada imamo određene rezultate iza sebe, konferencije, radionice, objavljene zbornike radova, ja već vidim i neke druge rezultate za koje smatram da nisu nevažni. U 2018. godini smo radili radionicu naslovljenu „Na margini povijesti“. Bio je to mali skup kojeg smo zvali spoj mladosti s jedne i historiografskog iskustva s druge strane. Na toj radionici je bilo naših studenata historije koji su danas već asistenti na univerzitetu i insitutima, završavaju magistarske ili doktorske radove, i ja sam mislio da je bilo važno poslati poruku tim mladim ljudima da od starta krenu historiografiju posmatrati iz perspektive koja nije uobičajena u BiH. Drugim riječima, kada je kolega koji je pisao tekst o poplavama, napravio vrlo temeljito istraživanje i pokazao kako se bosanskohercegovačko društvo i institucije na lokalnom i regionalnom nivou borilo s tim problemom u 20. stoljeću, znamo da su reakcije bile „da je interesantno, ali da tema nije iz nacionalne historije, pa nije društveno opravdano takvo istraživanje“. To nas je potaklo da te teme i dalje razvijamo i otvorimo teme koje su na margini historiografskih istraživanja. U ozbiljnim historigrafskim krugovima to nije ništa novo. To je nešto što postoji već decenijama, ali smo smatrali, kao što sam naveo u uvodu svakog zbornika, da je važno u Bosni i Hercegovini otvoriti još jednu historiografsku perspektivu. Nama je velika pomoć u tome naša komunikacija sa kolegama izvan Bosne i Hercegovine, jer smo na drugim projektima vidjeli i drugačije

pristupe nastavi historije i organizaciji seminara, konferencija, itd. Ja sam smatrao da nešto od toga treba biti prezentirano i u Bosni i Hercegovini. Onda se vremenom, kao i svaki projekt, nešto što na početku zamislite samo kao ideju koju možete realizirati, vidite da je možete i dodatno razvijati. U 2020. godini i trećoj godini realizacije projekta, već imamo objavljena četiri zbornika radova, koji su rezultat rada na tom projektu. Uključili smo kolege iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Crne Gore, i Njemačke. U razgovoru s njima, na našim zajedničkim susretima smo ustanovili da imaju sličnih ili istih historiografskih problema, pa smo zbornikom „Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u jugoistočnoj Evropi“ pokušali pokazati koje su to tačke s kojima se historiografske škole, pojedinci i grupe susreću u svom, uvjetno kazano, nacionalnom kontekstu. Kada se to čita u jednom zborniku radova, iako su radovi različiti u pristupu, negdje je pregled historiografije, negdje su pitanja problemski postavljena na konkretnim mjestima, ipak se može izvesti jedinstven zaključak da se svi susrećemo i suočavamo sa istim ili sličnim problemima i takva nam je razmjena iskustava bila jako važna. U tom smislu je podrška koju već treću godinu imamo od Fondacije Heinrich Böll vrlo značajna. Kada smo mogli *History Fest* organizirati tradicionalno, fizički da se susrećemo, bile su to prilike da i mi propitujemo i svoje teze i svoja razmišljanja i da čujemo na koji način kolege iz susjedstva razmišljaju o svojim temama. Meni je bilo drago kao voditelju projekta, nakon dvije i po godine rada da su reakcije bile pozitivne. Svi zbornici radova koje smo objavili su imali vrlo pozitivne recenzije u stručnoj periodici u Bosni i Hercegovini i inozemstvu. Kada smo objavljivali prvi zbornik radova, kojeg smo kasnije unaprijedili, kolege iz Hrvatske su rekle da će sačekati sa objavom svog časopisa da mogu uvrstiti prikaz i tog zbornika, da bi se poslala informacija stručnoj publici da i vi u Bosni i Hercegovini radite nešto slično nama. Meni je to bilo drago. I, naravno, onda vremenom, u drugoj godini smo ustanovili da je to nešto što možemo pretočiti u kvalitetne historiografske

tekstove. Došli smo na ideju da to objavljujemo u jedinstvenom formatu. Dakle, svi znaju o čemu govorim. To su sada već četiri naslova koji imaju vrlo sličan dizajn i ja se nadam da na kraju ove godine kada završimo trogodišnji projekt, da ćemo imati jednu malu ediciju, od 5-6 naslova knjiga koje će pokazati da se radom koji je historiografski i metodološki utemeljen mogu uraditi vrijedna istraživanja, s jedne strane, ali s druge strane, da se u prezentaciji tog rada može učiniti nešto novo i da to bude prepoznatljivo te da to publika cijeni. Meni je bilo drago kad čujem na hodniku, dok hodam, kako kolege kažu: „Sviđa mi se zadnja knjiga koju ste objavili, dizajn je dobar“. I bez čitanja ljudi imaju pozitivnu reakciju, a stručni komentari su nešto što nam također u stručnom smislu jako puno znači. Ja bez neke posebne pretenzije hvalim sve ono što smo mi uradili, mogu reći da sam zadovoljan iz dva razloga. Prvo, zato što smo na početku postavljene ciljeve u roku završavali. To je jako važno, jer smo kao Udruženje htjeli zadržati, da tako kažem, neki standard koji imamo prema onima koji nas podržavaju u radu. Kada jednom potpišete ugovor sa onima koji podržavaju vaš rad, važno je da to bude u predviđenim rokovima završeno. Do sad smo to uspijevali, a ove godine zbog COVID-19 imamo određenih poteškoća, ali dio poslova se i sada obavlja i na kraju ćemo moći zaokružiti taj trogodišnji ciklus i moći ćemo reći i sebi i našim partnerima i historiografskoj javnosti: „Ovo je to što smo radili i dajemo na sud javnosti i trudili smo se da ono što se dešava oko nas pokušamo prepoznati kao prostor za historiografsko istraživanje“. Oko nas i pored nas se dešavaju velika kretanja stanovništva, sa prostora sjeverne Afrike, Azije preko područja jugoistočne Evrope pokušavaju doći do centralne i zapadne Evrope i to je jedan novi momenat u našim svakodnevnim životima, ali nije novi momenat u historiji. Zato smo zbornikom radova o nacijama i migracijama u radovima koji se tu nalaze, pokušali pokazati koliko je takvih iskustava sa migriranjem stanovništva bilo na prostoru Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću, šta je to značilo za bosanskohercegovačko društvo. Jako je važno bilo, a to smo

posebno naglasili, da tema migracija u bosanskoj historiografiji, a naročito historiji, nije nova. Početkom 1990-ih je bio veliki skup koji je to pitanje problematizirao kroz cijelu bosanskohercegovačku historiju. Naš profesor Iljas Hadžibegović, koji danas više nije među nama, tu je govorio kako svako društvo i svaka zajednica u nekom dijelu svoje prošlosti ima određenu vrstu migrantskog iskustva, ima kretanje i mi smo to željeli pokazati da i mi danas, bez obzira na to kako reagiramo na migrante u našem društvu, moramo biti svjesni da u nekoj generaciji u prošlosti smo to i mi bili. To je jako važan momenat za sagledavanje cjelovite slike i to je nešto što iz prošlosti možemo učiti. To je jedna dimenzija. Druga je da smo htjeli pokazati da nisu samo ljudi ti koji migriraju, nego da sa ljudima istovremeno migriraju i ideje te da migriraju u različitim okolnostima. U nekim tekstovima o 1960-im i 1970-im godinama 20. stoljeća smo pokušali pokazati kako izgleda migriranje određenih ideja samo tokom ljeta, studentskih ferija, kada se studenti iz studentskih centara vraćaju u svoja rodna mjesta i prenose ideje koje su negdje naučili i čuli te šta je to značilo za bosanskohercegovačko društvo tog vremena. Trudili smo se na ovim velikim narativima o pitanju nacija, migracija, odnosa nacionalizma, historiografskih tema, na primjerima iz bosanskohercegovačke historije pokazati različita historijska iskustva. Ja sam zadovoljan onim što smo dosad uradili, a to ne bi bilo moguće da nismo imali međusobno poštovanje i podršku koja je jako važna. Jer, jedna dimenzija kod ovakve vrste projekata je ono što mi vidimo kao rezultat, a to su konferencije, radionice, knjige i video materijali koje plasiramo preko društvenih mreža. Druga dimenzija je organizacijski aspekt svega toga. Da biste sve to realizirali, prije svega morate obezbijediti logističku podršku, mi smo je dobili od Fondacije Heinrich Böll. To je odlična stvar, a vjerujem da je ne bismo dobili na taj način da smo u menadžerskom dijelu nešto ispustili uraditi mimo plana. Do sad smo uspijevali sve to obavljati na najbolji način. To su dva ključna stuba ovog projekta s kojim sam ja kao voditelj zadovoljan, a najzadovoljniji sam

svojim kolegicama i kolegama, saradnicima s kojima od početka imamo plan i dogovor šta i kako želimo raditi. To bi bilo u najkraćem ono što je naš projekt, koji još traje i nadam se da će se razvijati i idućih godina, možda u drugom tematskom pravcu.

HK: Svjedoci smo koliko je historiografija podložna nacionalizmu i raznim drugim zloupotrebama; vidimo razne političke uticaje koji se vrlo lako prepoznaju. Mnogi historičari, pa čak i naučne institucije, stavljaju se u službu nacionalnih politika. Kako ti to ocjenjuješ u BiH? Koliko stvarno imamo jasnih manifestacija, konkretnih manifestacija koje bi pokazivale ili argumentirale tezu o političkim uticajima na historiografiju i koliko je ona u BiH sposobna oduprijeti se takvim manipulacijama?

AD: Historiografija je izuzetno značajna nacionalizmu i bila je korisno oruđe koje se najčešće zloupotrebom koristilo za nešto što nisu stručno opravdani ciljevi. To je nešto što smo mi na neki način i ovim temama pokušali propitivati kroz reakcije naših kolega. Kad napišete jedan tekst da vidite kako će reagirati kolege s kojim dijelite kabinet, s kojima se susrećete svakodnevno ili jednom godišnje na nekoj konferenciji. To nije ništa novo, postojalo je i ranije. Međutim, mi u Bosni i Hercegovini od 1990-ih imamo jedno iskustvo političkog pluralizma koji ide u jednu drugu krajnost: naš višepartijski sistem nije 3 ili 6 stranaka nego 160 stranaka koje se prijave na izbore i svaka od njih ima određenu viziju kakva treba biti uloga historiografije u društvu. To se vidi u našim raspravama: raspravlja se o tome kada se govori o obilježavanju značajnih datuma, evidentiraju se oni koji su za i protiv, raspravlja se da li historičari trebaju učestvovati u javnim diskusijama i na koji način. Pokušat ću to kazati kroz dva primjera. Vi ste se u jednom tekstu referirali na profesora Stankovića koji je rekao da se historičar treba pojaviti u javnosti kada ima nešto novo da kaže, a prema iskustvu, je to jednom ili dva puta godišnje. Za jedan ozbiljan

istraživački rad ili članak vam treba nekoliko mjeseci temeljitog rada. Profesor Andrej Mitrović je na jednom mjestu u svojoj knjizi *Raspravljanja sa Klio* pisao o mjestu i učešću historičara u javnosti, a s druge strane, evo i ovaj *History Fest* i sve što radimo, zapravo je sasvim drugačiji pristup od onoga što su stari profesori govorili. To pokazuje da se vrijeme promijenilo i trebamo biti svjesni toga, zauzeti svoju poziciju u javnim diskusijama, da se odbrane temeljni principi struke. U Bosni i Hercegovini, ali i u susjednim zemljama imamo primjere nastojanja historičara da svojim javnim angažmanom jedni zastupaju određene politike, i ne bi bio problem da zastupaju politike razvoja naučno-istraživačkih institucija, razvoja internacionalnih projekata, nego zastupaju stranačke politike i vrlo često u lokalnim uvjetima. Zbog administrativne organizacije u Bosni i Hercegovini danas, neke kolege historičari govore o postojanju „historiografije Kantona Sarajeva“, što je nonsens samo po sebi. Historiografija je ili historiografija kao nauka ili to nije. Dakle, nešto što je metodološki utemeljeno, određeno istraživanje je valjano i izvan administrativnih okvira, nadilazi te granice, a da ne govorim o još radikalnijoj varijanti kada se iz pozicije historičara nastoji „historiografski opravdati“ politike određenih stranaka koje se bore za političku moć i vlast. Naša iskustva u Bosni i Hercegovini su različita. Nedostatak jednih kolega koji rade kvalitetna istraživanja je što ih ne promoviraju u javnosti na način kako to radi druga grupa i naravno, negativno radikalnija varijanta je da su ljudi sa vrlo skromnim historiografskim znanjem i backgroundom vrlo bučni u javnosti. To nije slučaj samo sa historičarima. Takvih slučajeva ima i u drugim disciplinama i ako nas išta može tješiti, možda je to da ni u ovom momentu i situaciji, historičari nisu usamljeni. Ono što mene raduje na osnovu mog iskustva komunikacije sa kolegama izvan Bosne i Hercegovine, koje se akumuliralo zajedničkim radom, prije svega radom sa Vama, jeste to da sam ja lično osjećao satisfakciju kada god smo bili u prilici prezentirati rezultate našeg rada negdje vani, da smo u zajednici

profesionalno orijentiranih kolega historičara imali dobar prijem i to me radovalo jer je to istovremeno bila ocjena, ne samo lično moga rada nego historiografije iz koje ja dolazim i s kojom se identificiram na način da se ne mogu ponašati kao npr. kolega historičar iz Japana nego upravo onako kao historičar iz Bosne i Hercegovine. Kada na nekom drugom mjestu ili univerzitetu vidim da to što radim ja ili moje kolege s kojima radimo na ovom projektu, doživljava pozitivnu reakciju, to je ono što mene raduje. Posebna dimenzija je angažman koji s vremena na vrijeme imamo i na kojem ste Vi radili zadnjih godina, da sve više mladih studenata uključujemo u studentske ljetne škole, seminare i radionice, gdje su oni u prilici odmjeriti snage sa sebi ravnima sa drugih univerziteta. U konačnici, tu vidimo da naši studenti, koji će jednom doći poslije nas ili se uključuju sa nama u rad institucija, su ravnopravni sa kolegama iz drugih zemalja i to me raduje jer pokazuje, da pohvalim sve nas, da radimo dobar posao.

HK: Jasno je da mi u BiH prolazimo kroz razne faze utjecaja politike na historiografska istraživanja. To nije problem političara ni političkih elita, koje uvijek žele koristiti i historičare i naučne institucije u svom interesu. Sasvim je razumljivo da svako želi realizirati neki svoj interes i da političari ukoliko osjete da pojedini istoričari i naučne institucije mogu staviti u funkciju vlastite političke agende, da to čine. S druge strane, imamo i političare i naučnike, historičare i naučne institucije, koji pristaju biti sluge političkim ili nacionalnim elitama. Meni se čini da u posljednje vrijeme, kada je u pitanju historiografska scena u BiH, upravo imamo tu razdjelnicu. Imamo institucije i naučnike historičare koji ostaju u uvjerenju da je njihov dalji razvoj moguć jedino u tom kontekstu služenja političkim i nacionalnim elitama. S druge strane, postoje i oni koji misle da je naučni razvoj i historiografije i nas kao pojedinaca, moguć u zalaganju za slobodu naših istraživanja izvan političkog uticaja i izvan služenja političkim ili

nacionalnim elitama. Mislim da smo do sad imali taj problem da smo se nekako borili, nekad sa uspjehom, a nekad sa manje uspjeha, za slobodu svojih istraživanja kako historiografija ne bi bila sluškinja politike. Da li misliš da će doći vrijeme kad ćemo moći pisati i biti prepoznati i kao struka, kad naša nauka, naši rezultati neće biti u službi politike? Drugim riječima, da li moramo stalno pisati historiju koja će samo koristiti političkim elitama ili možemo doći u situaciju kada ćemo pisati historiju koja će biti slobodna?

AD: U uvjetima u kojima danas radimo i sudeći po onome što se može vidjeti u akademskoj zajednici, kada izvedemo zaključak na osnovu primjera kojima se takvo što može argumentirati, teško da možemo dati optimističnu izjavu, ali ja ne mislim da treba pristati na takav način razmišljanja u smislu „da se ne može ništa promijeniti ni popraviti“. Prije nekoliko dana sam se, pripremajući se za drugačiji razgovor, u kontekstu prezentacije ovog projekta, prisjetio jedne rečenice našeg preminulog njemačkog kolege koji je napisao da je uloga historičara u društvu takva „da stalno treba podsjećati na ono što društvo uporno želi zaboraviti“. To nas neminovno dovodi u određenu vrstu sukoba sa društvom u kojem živimo. Mi se još uvijek učimo živjeti u pluralnom društvu i to je prvi izazov s kojim se na različit način nosimo, u različitim kontekstima. Ipak, nakon 40-50 godina života u jednom društvu koje je bilo pluralno po mnogo čemu, ali ne i politički pluralno, i danas kada trebamo pluralnost izgraditi u svakom segmentu društvenog života, evidentno je da se sukobljavamo sa tim da imamo, uvjetno kazano, probleme s onima koji se s nama ne slažu. To samo po sebi nije problem, nego je problem kako na to reagiramo. Neko ko se možda sa mnom ne slaže, može sutra nastojati meni, ukoliko bude u komisiji za ocjenu projekata, gdje se prijavim, dati negativnu ocjenu, da ne bih dobio projekt jer se ne slaže sa mnom. Sretna okolnost je što znam da nije samo kod nas tako. Znamo za brojne primjere

iz hrvatske historiografije gdje se tačno vidi ta podjela unutar zajednice historičara. S druge strane, podsjetit ću na jedan tekst kolege akademika Enesa Karića, koji se bavi kulturnom historijom, a u vezi s islamskim institucijama, gdje je u predgovoru knjige koja se zove *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u BiH 20. stoljeća*, napisao da on, radeći i prikupljajući materijal za tu knjigu koja je nastajala u kasnim 1990-im godinama, ni na koji način nije htio isključiti kolege orijentaliste, koji su imali izuzetno negativan orijentalistički diskurs prema islamskom mišljenju u Bosni i Hercegovini i muslimanima uopće. Zabilježio je, dakle da „izbaciti ih bi bila ne samo metodološka pogreška“. To je jako važan momenat, da se ne smije ignorirati postojanje onih koji se s nama ne slažu ili s kojima se mi ne slažemo. Historiografija se valjano može razvijati samo u dijalogu ili još razvijenijoj formi, polilogu. Naravno, u uvjetima u kojima mi živimo, iluzorno je očekivati da se to riješi za godinu ili dvije, ali to ne znači da treba odustati. Drugim riječima, stvari treba uvijek posmatrati iz mnogo šire perspektive nego što je naša i misliti izvan „kantonalnih historiografskih okvira“ i vidjeti da ono što su naši problemi unutar historiografije i oko historiografije, institucija, univerziteta, fakulteta i instituta, udruženja i različitih asocijacija, nije nešto što je samo naš problem. Slična stvar je i sa nastavom historije. Kada slušate nekog od naših nastavnika koji rade u osnovnom ili srednjem obrazovanju kada govore koji su svi nivoi nadležni za obrazovanje u Bosni i Hercegovini i kako se kreira obrazovna politika, to zvuči jako loše. Sve dok ne čujete iskustva nekog sa Kipra ili iz Irske 1980-ih i 1990-ih godina i vidite da ono što su problemi kod nas, nisu samo naši problemi. A ja mislim da mi previše sudimo isključivo iz naše perspektive. Naravno, jer nam je ona najbolje poznata, ali na nekom drugom mjestu i u drugom kontekstu možete vidjeti da vaše kolege imaju sličnih ili istih problema. Zato treba ukazivati na to i treba učiti iz drugih iskustava. Prošle ili prije dvije godine smo imali situaciju da se jedna diskusija, koja je bila vezana za suočavanje

sa naslijeđem Drugog svjetskog rata u Španiji, doslovno preko noći prelila u naš politički i historiografski diskurs oko pitanja šta će biti sa posmrtnim ostacima diktatora Franka i šta to znači za posmrtne ostatke onih fašista koji su utočište nakon Drugog svjetskog rata našli u Frankovoj Španiji. Vidjeli smo da jedna inicijativa španskog premijera, koja je orijentirana na Španiju i špansko društvo, može postati pitanje odnosa između dva kantona u Bosni i Hercegovini; Sarajevskog i Hercegovačko-neretvanskog. Vidimo kako je svijet povezan, i uloga nas historičara bi trebala biti upravo da ukazujemo na to, da ako nešto dobro radimo, da nismo samo mi najbolji i ako imamo nešto kao problem, da to nije samo ekskluzivno naš problem. Širenje tih vidika, istraživačkih i historiografskih može polučiti pozitivne rezultate samo onda kada se stvore infrastruktura i kapaciteti za jedan valjan razvoj. Takvo što se radi školovanjem mladih ljudi, usmjeravanjem da se usavršavaju na drugim univerzitetima, davanjem istraživačkih tema koje ih vežu za druge historiografske kontekste, usmjeravanjem da se upoznaju i sa drugim historiografijama, a da nešto dobro od toga prenesu i presade u naš kontekst.

Za kraj, važna stvar. Mislim da konačnu ocjenu uspješnosti našeg rada ne možemo očekivati za svoga života. U najboljoj varijanti, možda i hoćemo. Ako jednog dana kada nas u historiografskom svijetu ne bude, a bude nas se spominjalo na način kako mi danas spominjemo naše učitelje, neka imena smo i danas spomenuli, to će biti najbolja ocjena našeg rada, na način da ćemo, ako bismo mogli dobiti neku *post mortem* satisfakciju, onda bismo mogli reći da smo uradili nešto valjano i da nas ljudi po dobru spominju.

HK: Poznata je ona izreka „Hoću da me bude i kad me ne bude“. Nadam se da ćemo nekad uspjeti u ovoj borbi da ne pišemo historiju koja će se koristiti za raspirivanje nacionalističkih mržnji i za mobilizaciju i ratove, nego da pišemo historiju koja će nam pomoći da mirno

živimo. Hvala ti još jednom za razgovor i nadam se da smo malo dali i optimizma kada je u pitanju i budućnost historiografije u BiH, ali i slobodne historiografije općenito.

AD: Da svakako, hvala i vama. Prijatno.

Izdavač:

Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, Sarajevo

Za izdavača:

Husnija Kamberović

DTP i štampa:

Štamparija Fojnica d.d

Za štampariju:

Mirsad Mujčić

Sarajevo, 2020.